

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Aralık / December / ديسمبر / 2024, 13: 41-80

Türkçe Hadis Bilim Dili: Literatür Değerlendirmesi

Turkish Science Language of Hadith: A Literature Review

اللغة التركية العلمية في علم الحديث: مراجعة للأدبيات

Mustafa Demir

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Karaman/Türkiye
Assit. Prof., Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Theology, Karaman/Türkiye
konevimustafademir@gmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-8221-4461

RORID: <https://ror.org/037vfv096>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 16.09.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 30.12.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 31.12.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Aralık / December

DOI: [10.61218/hadith.1550758](https://doi.org/10.61218/hadith.1550758)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / No external funding was used to support this research.

Atıf/Citation/اقتباس: Demir, Mustafa. "Türkçe Hadis Bilim Dili: Literatür Değerlendirmesi". *HADITH* 13 (Aralık 2024), 41-80.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Mustafa Demir)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected / تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith> | mail: index.hadith@samsun.edu.tr

Türkçe Hadis Bilim Dili: Literatür Değerlendirmesi*

Dr. Mustafa Demir

Anahtar Kelimeler: Öz

Hadis
Türkçe
Hadis Edebiyatı
Yayıncılık
Bilim Dili

Bu makale, Cumhuriyet devri itibarıyla Türkiye’de üretilen alan içi yazından yola çıkarak Hadis ilminin yükseköğretimde Türkçe bir bilim diline nasıl dönüştüğü sorusuna şahıslar, eserler ve ana etkenler üzerinden cevap vererek ilgili sürecin değerlendirilmesini konu edinmektedir. Belirtilen doğrultuda bir meslek dilini muhtemel bütün boyutlarıyla tetkik etmenin, ülke içi yazın kalitesini müspet yönde etkileyeceği; dahası atıf alma düzeyi başta olmak üzere uluslararası saygınlığı beraberinde getireceği öngörülmektedir. Makalede öncelikle Türkiye Türkçesinin son bir asırlık serüveni ana hatlarıyla özetlenecek; ardından bilim dili kavramı üzerinde durulacaktır. Böylelikle Türkçe ve bilim dili kavramı ile Hadis Edebiyatı arasında daha sıkı irtibatlar kurabilmenin zemini oluşturulacaktır. Türkçe hadis bilim dilinin tahlili sırasıyla çeviriler ve şerhler, ders kitapları, özgün eserler ve oryantalizm konulu çalışmalar olmak üzere 4 başlık altında yapılacaktır. Hacim gözetilerek çoğunlukla yazın merkezli bir değerlendirme yapılacak; müstakil bir araştırmaya konu edilmesi uygun görüldüğünden terminoloji, dil ve üslup tahliline gerektiği kadarıyla yer verilecektir. Araştırma için belge tarama yöntemi uygulanacak; her başlığı yeterince karşıladığı düşünülen çalışma örneği, bilim diliyle irtibatlı hususlar üzerinden nitel veri analiz yöntemiyle işlenecektir. Elde edilen bulgular çerçevesinde bilim dilini oluşturan metinlerin 4 devrede yazıldıkları, birtakım siyasî hamlelerin veyahut dil politikalarının meslekî bilim diline yansımaları olduğu anlaşılmaktadır. Meslekî bilim diline odaklanan araştırmaların artmasıyla alan içi bazı sorunların çözülebileceği varsayılmaktadır.

Turkish Science Language of Hadith: A Literature Review

Keywords:

Hadith
Turkish
Hadith Literature
Publishing
Science Language

Abstract

This article aims to answer the question of how the science of Hadith transformed into a Turkish scientific language in higher education by evaluating the relevant process through individuals, works and main factors, based on the in-field literature produced in Turkey during the Republican Era. In this context, it is supposed that criticizing a professional language in all its possible dimensions will reflect positively on the quality of literature within the country; moreover, it will bring international prestige, especially in terms of citation level. Firstly, the article will summarize the adventure of Turkish in the last century; then the concept of scientific language will be emphasized. Thus, the grounds for establishing closer links between Turkish, the concept of scientific language and the Hadith Literature will be formed. The analysis for Turkish science language of Hadith will be conducted under 4 headings: translations and commentaries, textbooks, original works, and studies on orientalism. Considering the volume of the article, a literature-centered evaluation will be made; since it is deemed appropriate to be the subject of independent research, the analysis of terminology, language, and style will not be studied unless necessary. For the research, document review method will be applied and a study sample, which is thought to adequately meet each title, will be processed by using qualitative data analysis method through issues related to the language of science. Within the framework of the findings obtained, it is understood that the texts constituting the language of science were written in 4 periods and that some political moves or language policies had reflections on the professional scientific language. It is assumed that some problems within the field can be solved by increasing studies focusing on professional scientific language.

* Bu çalışma, 7-9 Ekim 2021 tarihlerinde düzenlenen Karaman Uluslararası Yunus Emre ve Türkçe Bilgi Şöleni’nde “Türkçe Hadis Bilim Dilinin Teşekkül Süreci Üzerine Bazı Değerlendirmeler” başlığıyla sunulan sözlü tebliğin bir kısmının yeni okumalar ve kaynaklarla geliştirilmiş ve makale halinde ilk kez yayımlanmış halidir. / This study is a part of the oral paper presented at the Karaman International Yunus Emre and Turkish Symposium held on 7-9 October 2021 with the title “Some Evaluations on the Formation Process of Turkish Science Language of Hadith”, which was developed with new readings and sources and published for the first time as an article.

Giriş

Hız. Peygamber'e (s.a.v.) nispet edilen hadis rivayetlerinin orijinal dili olan Arapça, zamanla bağımsız bir ihtisas sahasına dönüşen Hadis ilmi kapsamında üretilmiş literatürün uzun süre tek yazı dili olmuştur. İslâm'a giren çeşitli milletlerin Hadis Edebiyatına kendi dilleriyle katkı vermeleri lisan çeşitliliği sağlasa da Arapça eser telifindeki ağırlığını korumuştur. Yaklaşık bin yıllık geçmişe sahip İslâmî Türk Edebiyatı, muhtevasında hadis kullanılan veyahut doğrudan Hadis alanına giren eserlere sahipse de literatür örneklerinin önemli kısmı yine Arapça yazılmıştır. Osmanlı payitahtı İstanbul ölçeğinde belirtirsek 17. yüzyılda münferit temayüller mevcutsa da bilhassa matbaa kullanımına geçildiği 18. yüzyıldan itibaren yazın faaliyetlerinde Türkçeye ilgi tedricen artış kazanmıştır. Tanzimat ve Meşrutiyet tecrübelerine sahne olan 19. yüzyıl itibarıyla odağında Türkçenin bulunduğu yoğun dil tartışmaları yaşanmıştır. Böylelikle edinilen dil bilinci zamanla bir akıma dönüşecek derecede gelişmiş ve Türkçenin bilim dili olması yolunda önemli adımlar atılmıştır. Sözü edilen kesitte Osmanlı Hadis Edebiyatını oluşturan çalışmaların yazı dili tercihinde Arapçaya karşılık Türkçe artık belirgin şekilde öne çıkmaya başlamış ve alanda önemli eserler telif edilmiştir. Dolayısıyla yazı dili tercihinde ibreler ilk kez gözle görülür düzeyde Türkçe lehine dönmüştür. Dinî neşriyat dilinde Türkçenin revaç görme durumu aşağı yukarı diğer İslâmî ilimler için de geçerlidir. Cumhuriyet Dönemi'ne gelindiğinde ise eğitim-öğretim faaliyetlerinin resmî dille yapılması kararlaştırılmış, yüksek din öğretimi için sayıları zamanla artacak ilahiyat fakülteleri kurulmuştur. Tabiatıyla bu dönemde hadisin ifade, yazın, bilimsel faaliyet ve eğitim-öğretim dili çok büyük ölçüde Türkçe olmuştur.

Özetlenmeye çalışılan 2-3 asırlık tarihî ve fikrî kökenler temelinde makale; Cumhuriyet devrinde Türkiye'de üretilen alan içi yazından yola çıkarak Hadis ilminin yükseköğretimde Türkçe bir bilim diline nasıl dönüştüğü sorusuna şahıslar, eserler ve ana etkenler üzerinden muhtevaya odaklanmak suretiyle cevap vererek bütün bu süreci değerlendirme amacı taşımaktadır. Makaleye kaynak teşkil edecek metinler; yerli ilim adamlarının yanı sıra misafir ve yabancı isimlerce kaleme alınan resmî, hususî ve akademik (üniversite içi) Türkçe hadis neşriyatına¹ dayanmaktadır. Bununla birlikte meslekî bilim dilinin izleri sürüleceği için büyük ölçüde akademik yayınlara ağırlık verilecektir.

Öncelikle belirtmeliyiz ki; bu makalenin konusu veya başlığıyla hiçbir etnik çağrışım, gönderme veyahut tartışma asla amaçlanmamakta, zaten ortada var olan literatürden hareketle meslek dilinin adlandırması yapılarak tahliline odaklanılmaktadır.

Türkçe yazında hadislerin yorumlanmasına, dil ve üslup özelliklerinin belirlenmesine dair saha çalışmaları mevcuttur. Keza çeviri ve şerh türü eserleri Türkçe açısından değerlendiren tenkit yazıları bulunmaktadır. Ancak bu makalenin yazımı için yapılan taramalarda "Türkçe hadis bilim dili"

¹ Gruplandırma için bk. Mücteba Uğur, "Cumhuriyet Devri Hadis Neşriyatı ve Hadis Öğretimi", 50. Yıl (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973), 345.

sorunsalında bir incelemeye rastlanmamıştır. Alana yeni teklif edilecek bu kavramla “Cumhuriyet devrinde ilim adamları ve akademisyenlerce üretilen metinlerden ve gerçekleştirilen bütün akademik faaliyetlerden hareketle vücut bulup kullanıma sunulan meslek dili”² anlamı kastedilmektedir.

Bu çalışma, bilim dilinin daha planlı, koordine ve kolektif geliştirilmesi hususuna dikkat çekerek belirtilen doğrultuda bir farkındalık oluşturma gibi yan hedeflere de sahiptir. Zira bir meslek dilini muhtemel bütün boyutlarıyla kritize etmenin, ülke içi yazın kalitesini destekleyeceği, zamanla yüksek bir bilim kültürü meydana getireceği, dahası atıf alma düzeyi başta olmak üzere uluslararası saygınlığı beraberinde getireceği öngörülmektedir.

Makalenin yazımı için bir kısmından istifade edilen bibliyografya tespit ve değerlendirme çalışmalarının “Türkçe hadis bilim dili” problemine eğilmedikleri anlaşılmaktadır. Görülebildiği kadarıyla makale problematiğiyle en yakın irtibat kurulabilecek çalışmalar, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* “Hadis” sayısı (2013) makaleleri ile *100. Yılında Türkiye Hadisçiliği Sempozyumu* (2023) tebliğleridir. Literatür tahliline dair çok önemli yazıların yayımlandığı *TALİD* “Hadis” sayısındaki bir makalede “[Tanzimat dönemi kastedilerek] Son dönemde kaleme alınan eserlerde niçin Türkçenin daha yoğun olarak tercih edildiği ve bu dönem eserlerinin Türkçe açısından arz ettiği durum da incelenmesi gereken önemli bir konudur.” kaydı düşülerek³ -Cumhuriyet dönemi çalışmalarını da kapsayacak- bir dil hassasiyetinin varlığına dikkat çekilmiştir. Tam metin yayımlarına ulaşamadığı için bir tanıtım yazısı⁴ ile özet kitapçığına dayanarak fikir yürüttüğümüz *100. Yılında Türkiye Hadisçiliği Sempozyumu* bildirilerinden bazıları,⁵ bu makale yazarının zihninde takriben 2020 sonlarından bu yana dönen Türkçe hadis bilim dili problemi ile örtüşen, yer yer onu destekleyip geliştiren bir yapı arz etseler de hiçbirisi bizatihi meslek diline eğilmemektedir. Her halükârda bu makale, değinilen özel sayı ve sempozyum metinlerine “Türkiye hadisçiliği” müstareğinde meslek dili zaviyesinden eklenilebilir.

Araştırmanın kurgulanışı, Türkiye Türkçesinin bir asırlık serüveninin ana hatlarıyla özetlenmesi ve ardından bilim dili kavramının irdelenmesi zemini üzerine kuruludur. Böylelikle Türkçe ve bilim dili kavramı ile hadis yazını arasına daha sıkı bağlantılar atılabilecektir. Türkçe hadis

² Son birkaç yüzyıllık fikrî arka plan çerçevesinde Cumhuriyet dönemi metinleri için “bilim dili”, daha öncekiler için ise “(tarihî/) ilim dili” ifadesinin kullanımı daha uygun görünmektedir. Hadis alanında Türkçe yazılmış eski çalışmalardan yola çıkarak tarihî ilim dilinin teşekkül sürecini ele alan bir makalemiz yayımlanma aşamasındadır.

³ Muhammed Masum Şenburç, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Türkçe Telif Edilmiş Hadis Usûlü Eserleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 89.

⁴ Ayşe Yasemin Saitoğulları, “100. Yılında Türkiye Hadisçiliği Sempozyumu 20-21 Ekim 2023, ANKARA”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 22/2 (Aralık 2023), 385-404.

⁵ Bk. *100. Yılında Türkiye Hadisçiliği Sempozyumu Özet Kitapçığı* (Ankara, 2023). Esasen sunulan bütün tebliğlerin bu makalede işlenen konularla bir şekilde irtibatı kurulabilir. Ancak kitapçık sırasıyla Yavuz Ünal’ın “İlahiyat Dönemi Hadis Çalışmaları: Ana Temalar ve Temel Problematikler”, Bekir Kuzudışli’nin “Doğu-Batı Arasında Türkiye’de Hadis Çalışmaları”, Bünyamin Erul’un “Türkiye Akademik Hadisçiliğinin Kritiği”, Mehmet Emin Özafşar’ın “Türkiye’de Hadis Çalışmalarının Geleceği” başlıklı tebliğlerinin irtibat düzeyinin görece yüksek olduğu düşünülmektedir.

bilim dilinin tahlili şu 4 tür altında yapılacaktır: çeviriler ve şerhler, ders kitapları, özgün eserler, oryantalizm konulu çalışmalar. Kaydedilen başlık sıralaması hacim, telif sıklığı ve kronoloji ölçütlerine göre belirlenmiştir. Tür değerlendirme başlıkları, Türkçe literatürü geliştiren ana etkenleri gözden geçiren 3.5. numaralı başlıkla daha mütekâmil hale gelecektir.

Çalışma hacmi gözetilerek meslekî bilim dili çoğunlukla literatür merkezli bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Müstakil bir araştırmada çalışılması planlandığı için dil ve üslup tahlili ile hadis müfredatı konuları geri planda bırakılacak; Arapça/İngilizce ilahiyat programı gibi meselelere girilmeyecektir. Yine ayrıca işlenmeyi hak eden terimler ve kavramlar meselesi sadece oryantalizm çalışmaları bağlamında incelenecektir.

Araştırma için literatür ve doküman taraması yapılacak; her başlığı yeterince karşıladığı düşünülen metin örnekleme sondajlama okumalara tabi tutularak bilim diliyle irtibatlı görülen hususlar nitel veri analiz yöntemiyle işlenecektir. Harf inkılabından önce yayımlanan bir esere atıf verildiği takdirde transliterasyon uygulanacak; ancak güncel baskılar kullanılırsa ilgili eserin imlasına uyulacaktır. Kronolojik akışın metinde rahatça takibi maksadıyla yararlanılan eserin ilk baskı tarihi, gerekirse basım yeri ve ayrıca ansiklopedinin kısaltması parantez içerisinde gösterilecektir. Ayrıca metin iktibası gerektiğinde dil ve imla hususiyetlerinin görülmesi için mümkün olduğunca ilk baskılara veya tıpkıbasımlara gidilecektir.

Makale, Türkiye Türkçesinin bir asırlık geçmişinin ana hatlarıyla serimlenmesi ve bilim dili kavramının ayrıntılı bir şekilde irdelenmesiyle devam edecektir.

1. Türkiye Türkçesinin Genel Durumu

Türkçenin gelişim seyri açısından Cumhuriyet Dönemi'ne Osmanlı'dan tevarüs edilen sadeleşme, imla, alfabe gibi konular etrafındaki tartışmalar eşliğinde girildiği söylenebilir. Dönemin dille ilişkili ilk mühim hâdisesi, Latin alfabesinin kabulü (Kasım 1928) olmuştur. Dil merkezli araştırmalar derinleştikçe kurumsal bir yapı ihtiyacı hissedilerek Türk Dili Tetkik Cemiyeti (1932) açılmıştır. İleride Türk Dil Kurumu (TDK) adını alacak bu resmî derneğin aynı yıl topladığı I. Türk Dil Kurultayı, Dil Devrimi'nin "seferberlik" evresinin başlangıcı sayılmıştır. O yıllarda işlenen Türk tarih tezi istikametinde geliştirilen Güneş Dil Teorisi ile Türkçenin bir uygarlık dili olup geçmişinin çok eskilere uzandığını ispatlama çabalarıyla devrimin "dil felsefesi" aşamasına geçilmiştir. Yabancı sözcüklere karşılık bulma, özleştirme ve etimolojik benzerlik kurma gayretlerinin yer yer aşırıya kaçtığı ve öznellikler taşıdığı bu adımları 1950'lere gelindiğinde ise "durulaşma" süreci takip edecektir. Netice itibarıyla TDK; bilhassa Tanzimat kuşağından itibaren etkisi görülen Türkçeyi işleme ve sadeleştirme eğilimini sistemli ve sürekli hale getirerek ana dili bilincini millîleşme ülküsüyle birleştirerek -devlet dili dâhil- özleştirme yolunda kayda değer başarılar elde etmiştir. Kurumun henüz ilk kurultayda teşkil edilen çalışma kollarının tarama, derleme, terim, sözlük, dilbilgisi, filoloji,

etimoloji, yabancı sözcüklere karşılık bulma, tarihî metin neşri⁶ gibi faaliyetleri ile Nurullah Ataç (ö. 1957) gibi münferit isimlerin çabaları sayesinde gelgitli de olsa bugüne değin mühim bir Türkçe ve Türkoloji literatürü ortaya koyulmuştur.⁷ Yanı sıra Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleştirilen çeviri çalışmaları da önceki devirlere kıyasla kapsamlılık ve Türkçe üslup bakımından görece başarılı bulunmuştur.⁸

II. Dünya Savaşı'nın ardından İngilizcenin dünya dilleri üzerinde artış gösteren hâkimiyeti, Türkçe için de söz konusudur. Uluslararası ilişkiler, sinema, radyo, televizyon, yabancı dilde öğretim yapan kurumlar vb. sebepler, değinilen olgunun maalesef sözcükümüzün günlük konuşma diline varıncaya kadar bozulmasına yol açabilmiştir.⁹ Öyle ki; ana diliyle mesafenin açılmasına edebî eserler bile aracılık edebilmiştir. Uzaklaşma sebepleri arasında gösterilen ana dili bilinci eksikliği, Türkçenin bilim dili olamayacağı varsayımı, aşırı ve isabetsiz özleştirme, alafrangalık özentisi, ideolojik saplantılar, aydın yabancılaştırması gibi maddeler; bozulmayı hatalı sözcük alımının¹⁰ ötesinde yer yer Türkçenin üslubunu bozacak boyutlara ulaştırmıştır.¹¹ Yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulma çabaları mevcutsa da önerilen her sözcük tutmamıştır.¹²

Türkçenin yolculuğu bağlamında özellikle geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısında yükseliş kaydeden kentleşme olgusu, ağızlarda kalmış kimi ses ve sözcüklerin ortak dile çıkıp yaygınlaşmasında pay sahibidir.¹³ Benzeri bir durum, ağızlardan yapılan derlemeler sırasında azımsanmayacak miktardaki yabancı kaynaklı sözcüğün ana dile hatalı şekilde aktarımı sırasında yaşanmıştır. Sadeleştirme maksadıyla atılan birçok Arapça ve Farsça kökenli kelimenin yerini bu kez Batı dillerinden yenileri almıştır.¹⁴

⁶ Alanımıza ait *Nehcü'l-Ferâdîs* (1956, 2014) ile *Yüz Hadis Yüz Hikâye* (2016) neşirleri zikre değerlidir.

⁷ Özetlenen bilgilerle bazı ülkelerde gerçekleştirilen "dil planlaması" sürecine karşılık Türk Dil Devrimi'nin kendine özgü yönleri için bk. Ağah Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara: Dil Derneği Yayınları, 2023), 389-535; Doğan Aksan, *Türkçenin Sözcük Bilimi: Türk Dilinin Sözcük Bilimiyle İlgili Gözlemler, Saptamalar* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2021), 211-221; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, ed. Rûken Kızılar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 658-691.

⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü (İslam Medeniyetinde Tercüme ve Tesirleri)*, ed. Rûken Kızılar (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 259-263.

⁹ Nurettin Topçu, *Türkiye'nin Maarif Dâvası*, nşr. Ezel Erverdi - İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023), 14; Aksan, *Türkçenin Sözcük Bilimi*, 141-145, 221.

¹⁰ *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü*, haz. Şükrü Halûk Akalın vd. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), 5-6 (Ön Söz).

¹¹ Fatma Sezgin, *Türkçede Batı Kaynaklı Kelimelerin Yoğunluğu: Yabancılaştırılan Türkçe* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), 48, 87, 65, 78, 100, 115.

¹² *Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılık Bulma Denemesi*, haz. Mustafa S. Kaçalın (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018), 7, 12 (Ön Söz). Türk Dili dergisinin 1970-1979 yılları arasında önerdiği kelimelerle oluşturulan sözlükte "oryantalist" kelimesi, "doğubilimci" ile karşılanmıştır.

¹³ Aksan, *Türkçenin Sözcük Bilimi*, 221-224.

¹⁴ Sezgin, *Yabancılaştırılan Türkçe*, 17.

Yerinde istifade edildiği takdirde Türkçenin doğru kullanımı için iyi bir imkân sayılabilecek kitle iletişim araçları ne yazık ki yabancı/çeviri kavram ve sözcüklerin dilimize kolayca geçişini hızlandırırken bu mecralardaki özensiz dil kullanımı, üslup ve telaffuz hatalarını yaygınlaştırmıştır. Elbette ki böyle bir tablo ile karşılaşılmasında donanım adlarının, yazılım dilinin veya teknoloji şirketlerinin yabancı olmasının payı büyüktür. Ancak sıralanan bütün bu olumsuzluklara rağmen günlük konuşma diline varıncaya kadar tutunan özleştirme kelimeler, keza bilim ve sanat dilinde şuurlu bir Türkçe sevgisiyle var edilen terimler, ilerisi için umut aşılacaktır.¹⁵

İnternetin yaygınlık kazanması, geçtiğimiz asrın iletişim araçlarını bile geleneksel hale getirirken 3G bant genişliğinin ülkemizde 2009 yılından itibaren hizmete sunulmasıyla yeni medya araçları ön plana çıkmaya başlamıştır. Bilgiye erişim ve okuma alışkanlarımızı temelden değiştiren ve hatta global ölçekte kamu politikalarını dahi yönlendirebilen sanal mecralarda üretilen “büyük veri” yığını, eskinin aksine aktif “yeni okur” tipinin editör/bilir kişi ile etkileşim kurabilmesi sayesinde işlenerek çoğalmayı sürdürmektedir.¹⁶ Şüphesiz ki; insanlık tarihinde matbaa devriminden sonra dijitalleşmeyle girilen böylesine geniş, canlı ve katılımlı bir dünyada sunulacak yayınlar ve kullanılacak dil de büyük bir özen istemektedir. Son yıllarda internet ortamının ve çeşitli sosyal medya platformlarının genel istifa dışında öğretim faaliyetleri için kullanılması da konumuz özelinde bilim dilinin takip edilebileceği yeni alanlar açmaktadır. Geline bu noktada bilim dili kavramının mahiyeti üzerinde durabiliriz.

2. Bilim Dili Üzerine

Araştırmanın temel kavramlarından biri olan “bilim dili”; bir toplumun sözden yazıya, müzikten resme, jestten mimiklere ve hatta kalıplaşmış tutumlara varıncaya kadar çeşitli iletişim vasıtalarını içeren genel dilin/kültür dilinin doğal bir uzantısı ve alt elemanı olup herhangi bir bilimsel alana ait tüm faaliyetlerin kendine özgü ifade edilmiş biçimi anlamına gelmektedir.¹⁷

Bilim dili, basitten karmaşığa doğru “bilimsel düşünme”, “bilimsel bildirişim”, “bilim kültürü” boyutlarını içermektedir. Ayrıntılandırmak gerekirse; *düşünme dili*, bilim üretiminin başlangıç evresinde kavramların devinimi yoluyla gerçekleşen düşünme eylemi sırasında kullanılır. Bu yönüyle kişisel bir zihni süreçtir. Bilgi özlü iç düşüncenin başkalarıyla paylaşımı aşamasına geçilince artık meslek içi *bildirişim diline* ihtiyaç duyulur. Meslektaşlar arası doğru ve kusursuz bildirişim, uzlaşmış terimler aracılığıyla sağlanabilir ki; bu noktadan sonra bilim dilinin sınırları belirginleşmeye başlar. Çok katmanlı bir yapı arz ettiğine değinilen *kültür dili* ise; üretilen bilgiyi içinde doğduğu kültürün

¹⁵ Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, 49-50, 227-228; Sezgin, *Yabancılaşan Türkçe*, 88, 109-114.

¹⁶ Ahmet Melih Karauğuz, *Profilinde Stalk İzi Var - Yeni Medya Yazıları* (İstanbul: Manolya Yayınları, 2018), 18-19, 96-97, 108, 143-144, 177-178.

¹⁷ Deniz Kırımsoy Kucur, *Bilim Dili ve Oluşumu (Almanca ve Türkçe Özelinde)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 4, 15, 21.

dünya görüşüyle kodlayıp¹⁸ ona bir kimlik kazandırır. Netice itibarıyla bilim dili, yalnızca bir milletin özvarlığından çıkıp kültür dili süzgecinden geçmek suretiyle ait olduğu toplumun değer yargılarını yüklenmekle kalmaz. Hem kullanıcılarını eğiterek geliştirmeye hem de bizatihi onlar tarafından işlenmeye açık hale gelir. Bu süreçte düşünce paylaşımı, tartışma gibi durumlarda *sözlü bilim diline*; üretilen birikimin kalıcılığını temin için *yazılı bilim diline* başvurulur. Ulusal ölçekte gelişen bir meslek/bilim dilinin, aynı vasıftaki diğer bilim dili yumaklarıyla etkileşime geçip bütünleşmesinin ardından bir ana dilin toplam bilim dili manzarası ortaya çıkar. Şu durumda bilim dilinin yetkinliği, dolaylı yoldan o bilim dilinin ait olduğu ana dilin güç ve itibarı anlamına da gelmektedir.¹⁹

Bilim dilinin gelişmişlik düzeyi; ülke içi bilim üretimiyle -daha somut söylersek- literatüre kazandırılan yayın ve kavram sayısı ile doğru orantılıdır. Uluslararası saygınlık ve rekabetin elde edilmesi ise öncelikle şu şartlara bağlanmıştır:

1. Bilimsel düşünme ve bildirişim eylemlerinin azami verimliliği için eğitim faaliyetlerini ana dille yapmak,
2. Meslek mensuplarının sadece günümüze değil; geçmişe ve geleceğe dönük ciddi bir bilim dili hassasiyeti taşımaları.

Bir bilim dilinin gelişimi için gerekli şartlar sağlan(a)madığı takdirde hâkim küresel dil(ler)in boyunduruğu altına girilmesi kaçınılmaz görülmektedir.²⁰

Buraya kadarki satırlarda sanki ulusal sınırlara hapsedilmiş gözüken bilim dili mefhumu; kavramların, bilgi toplamanın, bilimsel metotlar kullanmanın, bilim yapmanın, yayın üretmenin evrenselliği gibi menfezlerle zaten diğer dillerin bilim kültürleriyle de temasa geçecektir. Bu durumda yabancı dil(ler), araştırmacının kendi kabuğuna çekilmesini önleyerek onu adeta bir iskeleden alıp ilim denizinde başka ufuklara götüren bir yelkenli işlevi görecektir.²¹

Aslına bakılırsa günümüzde bilim dili veya kültür dili vasfını taşıyan çoğu dilin bu yetkinliğe asırlar boyunca işlenmek suretiyle ulaştığı,²² genellikle “boy dil(ler)i, ulus dili, ulusal dil” şeklinde bir sıralamayı takip ettikleri belirlenmiştir. Bu doğrultuda Türkçe; yaklaşık 14. asra kadar boy dili özelliği sergilemiş, aidiyet hissini zamanla belirlemeye başlamasıyla ulus dili olma yoluna girmiştir. Aynı

¹⁸ Bu olgusal farklılaşmayı, Türkçe konuşurların ak ve beyaz renk adlarına yükledikleri farklı çağrışımlarla somutlaştırabiliriz.

¹⁹ Mübahat Türker Küyel, “İleri Dil ve Dil Transferi Üzerine Düşünceler”, *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978), 100-101; Aydın Sayılı, *Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, haz. İnan Kalaycıoğulları, ed. Remzi Demir (İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 2018), 217, 220; Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, 15; Kırımsoy Kucur, *Bilim Dili ve Oluşumu*, 8-9, 13-25.

²⁰ Bk. Sevim Tekeli, “Bilim Dillerinin Tarihsel Gelişimlerine Bir Bakış”, *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978), 205-208; Sayılı, *Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, x-xi, 226-229; Kırımsoy Kucur, *Bilim Dili ve Oluşumu*, 25, 104.

²¹ Türker Küyel, “İleri Dil ve Dil Transferi Üzerine Düşünceler”, 165, 180; Sayılı, *Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, 226-227.

²² Örneğin Almanca ve Türkçe bilim dillerinin mukayeseli oluşum seyri için bk. Kırımsoy Kucur, *Bilim Dili ve Oluşumu*, 26 vd.

duygunun bilhassa 19. yüzyıl ortalarından itibaren militleşme olgusuna dönüşüp lisanında muhtelif arayış ve gelişmeleri netice vermesiyle de Türkçe ulusal dil kimliğine ulaşmıştır.²³ Şu durumda “lisân-ı Osmanî, Osmanlıca, Türkî, lisân-ı Türkî, Türkçe” gibi adlandırmalar ile bu adlandırmaların ne zaman ve niçin yapıldığı soruları oldukça mühim ipuçları barındırmaktadır.

Ana dili şuurunun görece eksik kalışında bireysel bilincin Tanzimat devrine kadar yeterince gelişemeyişi kadar Türkçeye yönelik eğilimlerin coşkulu bir yazın akımına dönüşemeyişi başat rol oynamıştır.²⁴ Yahya Kemal Beyatlı’ya (ö. 1958) nispet edilen sözlerle belirtmek gerekirse şöyle bir özetleme yapılabilir: “Vatan fikri bizde daima vardı; fakat Nâmık Kemal’in, bu fikri kalbimizde yeni bir nefesle uyandırdığı günden beri daha uyanığız. Onun vatan fikrini uyandırdığı gibi bir diğer Türk şairi çıkıp da lisan fikrinin kudsîliğini uyandırsaydı, bize öğretseydi ki: ... Türkçenin çekilmediği yerler vatandır.”²⁵

Türkçenin son bir asırlık genel durumu ile bilim dili kavramının mahiyeti hakkındaki hazırlayıcı bilgilerin ardından Hadis ilminin Türkçe bir bilim dili oluşturma sürecini eser türleri üzerinden inceleyebiliriz.

3. Türkçe Hadis Yazını

Cumhuriyet döneminde üretilen literatürü merkeze alarak Türkçe hadis bilim dilinin sınırlarını yoklayacağımız bu üst başlıkta sahanın en hacimli örneklerini içermeleri dolayısıyla çeviri ve şerh çalışmalarına öncelik verilecektir. Ardından sırasıyla ders kitapları, telif eserler ve oryantalizm konulu çalışmalar işlenecektir.

3.1. Çeviriler ve Şerhler

Bilindiği üzere Türkçe hadis kitaplarının eksikliği fark edilerek Şubat 1925’te TBMM’de alınan bir karara istinaden²⁶ *Şahîh-i Buḥārî Muhtaşarı Tecrîd-i Şariḥ Tercemesi ve Şerhi* isimli çalışma hazırlanmıştır. Eserin ilk üç cildinin, *Şirât-ı Mustakîm*’deki (1910) çeviri hadis makalelerinden *Kırk Hadîs* (1925) tercümesine gelinceye değin ustalaşan Babanzâde Ahmed Naim’in (ö. 1934) kaleminden çıkması, Cumhuriyet Dönemi hadis çalışmaları için isabetli başlangıçlardan biri olmuştur. Zira resmî hadis neşriyatı kapsamındaki bu ilk eserin -ülkemizde çeviri veya şerhleri biraz daha sonra başlayacak ahkâm, ahlak, vaaz, erba’ûn vb. kitapları yerine- geniş konu yelpazesine sahip *câmi*’ türünde olması, belki de tarihte ilk kez Hadis Edebiyatı’nda Türkçenin bu denli geniş bir kelime kadrosuyla ifade

²³ Kırimsoy Kucur, *Bilim Dili ve Oluşumu*, 52. Üçlü dil şablonu Mirra M. Guchmann’a (1989) aittir.

²⁴ Bk. Enver Ziya Karal, “Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)”, *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978), 56, 75; Nihat Sâmi Banarlı, *Türkçenin Sırları* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2021), 209-219; Kırimsoy Kucur, *Bilim Dili ve Oluşumu*, 59-60, 72, 85, 99-100.

²⁵ Banarlı, *Türkçenin Sırları*, 236-237. Aynı beklenti, düzyazı sahası için de dillendirilmiştir. Bk. Sayılı, *Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, 228-229.

²⁶ Bk. Hüseyin Hansu, “Cumhuriyet Dönemi Resmî Tedvin Çalışmaları: Babanzâde Ahmet Naim ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hadis Projesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 371 vd.

ihtiyacını doğurmuştur. Böylesi bir tercihin, mütercimi bilhassa hadis metinlerindeki kültürel ve etnografik dokuyu aktarırken bir hayli zorladığı ve çeşitli kelime arayışlarına ittiği anlaşılmaktadır.

Sözü edilen çalışmadaki “çiken/çiğın”, “صُدُنْ-tolun/t(d)ulun”, “دَحْض-çepel”, “çemrenmiş”, “بَلِنَلَيَة-belinleye belinleye”²⁷ gibi çeviri örnekleri, rivayetlerde geçen bazı kelimelerin anlam inceliklerini doğru karşılamada Türkiye Türkçesi ağızlarındaki zengin sözvarlığına başvurmanın uygun bir yöntem olabileceğini düşündürmektedir. Geçtiğimiz yüzyıla kadar uzun süredir kullanmamıza²⁸ rağmen günümüzde artık bazı ağızlara hapsolan veyahut anlamları unutulmaya yüz tutan bu gibi sözcükleri içermesi dolayısıyla eserin bilhassa ilk üç cildi, sadece yakın dönem dil değişimini gözlemlemek için değil; Türkçe hadis literatürünün kelime hazinesine ışık tutmak bakımından da arşiv değerine sahiptir.²⁹ Saha içi dev külliyyatı (corpus) “iskele dilden ana dile” kazandırmanın, bilim dilini geliştirme yöntemlerinden biri olduğuna³⁰ değindiğimiz takdirde erken tarihli bu faaliyetin ehemmiyeti³¹ daha net anlaşılacaktır.

Ahmed Naim’in vefatı dolayısıyla yarım kalan projeyi üstlenen Kâmil Miras’ın (ö. 1957), selefinin tercüme usulünü takip ettiği,³² Türkçe çeviriler için yine ciddi çaba harcadığı,³³ hazırladığı ciltlerle çalışmayı şerh hususiyetine daha fazla yaklaştırdığı söylenebilir.

Resmî veya hususî neşriyat kapsamında devam ettirilen çeviri ve şerhlerin ana hedefini, “araya giren uzun boşlukları kapatıp Türk halkının hadis bilgisini arttırmak” şeklinde ifadelendirmek mümkündür. Bu sırada anlaşılabilirlik kaygısı gözetilmekte, dilde yaşanan hızlı değişim “Lügatçe” gibi ek başlıklar vasıtasıyla aşılmaya çalışılmakta, uydurma sayılan kelimelere mesafe koyulmakta, kuru çeviri kısmen mahzurlu bulunarak dipnotlu/şerhli yazım benimsenmekte, uzun bir ilmî ve fikrî arka plana dayanılarak zararlı görülen güncel akımlar ayıklanıp deyim yerindeyse Anadolu’nun dinî

²⁷ Yazım sırasına göre bk. Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976), 2/285, 520, 596, 851; 3/344-345. Çoğu dipnotlarda geçen ve kısmen Mütercim Âsım Efendi’nin *Kâmus Tercümesi*’nden atıflarla desteklenen diğer örnekler için bk. 1/65, 81, 129, 141, 150, 191, 205, 207, 226, 234, 235; 2/259, 274, 316, 318, 321, 324, 365, 382, 389, 415, 424, 468, 548, 577, 604-606, 865-866, 941, 944; 3/4, 11, 63-64, 89, 199, 263, 369 (3. ciltten verilen örneklerden birkaçı Kâmil Miras’a aittir).

²⁸ Bk. *Tarama Sözlüğü: XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla (Tıpkıbasım)*, haz. Ömer Asım Aksoy - Dehri Dilçin (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019), 1/492-495; 2/854-855, 856-858, 911-913, 1249.

²⁹ Bu değerlendirmeler, *Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*’nin muhtevasına ve üslubuna yöneltilen tenkitler dışarıda tutularak yapılmıştır.

³⁰ Türker Küyel, “İleri Dil ve Dil Transferi Üzerine Düşünceler”, 163, 165 vd.

³¹ Yine konumuz dışında kalmakla birlikte *tecdîd* türü bir eser belirlenmesinin saha içi teknik bazı mahzurları da olmuştur. Bk. Ali Çelik, “Hadis Kaynaklarının Kullanımını Kolaylaştırmak Amacıyla Yapılan Tecdîd Çalışmalarında Ortaya Çıkan Sorunlar: Tecdîd’i-s-Sarîh Örneği”, *HADITH: Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi* 4 (Temmuz 2020), 104 vd.

³² Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976), 4/7.

³³ Bk. Hüseyin Çınar, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercüme ve Şerhi Üzerine İnceleme* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 145-152.

yaşantısıyla uyumlu bir telif örgüsüne girilmektedir.³⁴ Dolayısıyla ilgili çeviri ve şerhlerin, önceki başlıkta özetlenen dil politikalarına kayıtsız kalmadıkları söylenebilir. Bununla birlikte temel hadis kaynaklarını Türkçeye aktarma ameliyesinin bilindiği kadarıyla ilk kez Muhammed Tayyib Okîç'ten (ö. 1977) itibaren değerlendirmeye alındığı;³⁵ emek mahsulü bu çalışmaların çeviri, üslup ve yorum bakımından ciddi bazı hata ve eksikler içerdiği tespitleri³⁶ gayet mühimdir.

1990'lardan 2010'lu yıllara gelindiğinde şerh çalışmalarının bilhassa makaleler, kırk hadisler ve derlemeler sayesinde çeşitlendiği; yer yer farklı sahalardan uzmanların katkılarıyla zenginleştiği söylenebilir.³⁷ Çevirilere gelince; yaklaşık son 10-15 yıllık devrede kapsamını ihtisas eserlerinden ikincil tür ve kaynaklara varıncaya kadar genişlettiği gözlemlenmektedir. Bu kadar fazla/hızlı çevirinin/ilmî gayesi problemi bir tarafa maalesef ilk çalışmalara ilişkin yukarıda değinilen tavsiye ve değerlendirmelerin dikkate alınmayıp benzer hataların yinelenmesi belirlenmiştir.³⁸ Esasen bu sahada nitelikli çalışmaların var olabilmesi için aynı zamanda bir zihniyet aktarım vasıtası işlevi gören "tercüme sanatı" yolunda daha ciddi tenkit mekanizmaları işletilmelidir.³⁹ Keza çeviri eserlerin "Türkçe üsluba sokulup" zevkle okunabilir hale gelmesinin "uzun bir çıraklık devresinin bütün yorgunluklarına katlanmaya razı olmaktan"⁴⁰ geçtiği şuurunun yerleştirilmesi gerekmektedir. Hadis çevirileri meselesinin doktora düzeyinde bir çalışmaya konu edilmesi⁴¹ yine literatürün gelişimi bağlamında kayda değer bulunmuştur.

³⁴ Bk. Ahmed Davudoğlu, *Bülûğü'l-Merâm Tercümesi ve Şerhi: Selâmet Yolları* (İstanbul: Sönmez Neşriyat, ts.), 1/B-I; Mehmet Sofuoğlu, *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1435/2014), 1/VII, IX, XV; Ahmed Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercümesi ve Şerhi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2017), 1/XI-XIII; Mehmet Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1987), 1/33-34, 38; İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1988), 1/IX-XIII. Dipnottaki kaynaklar, ilk yayımlanış tarihlerine göre sıralanmıştır.

³⁵ Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 414-415.

³⁶ Bk. Nebi Bozkurt, "Hadislerin Tercüme ve Yorumlarında Uyulması Gereken Kurallar", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997), 221 vd.; Erdinç Ahatlı, "Türkiye'de Hadisi Anlama Çalışmaları: Ahmed Davudoğlu ve Müslim Şerhi Örneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/1 (30 Haziran 2005), 84-89; Bünyamin Erul, "Temel Hadis Kaynaklarının Çevirileri Üzerine Bir Kritik" (Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu, Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2007), 212 vd.; Erdinç Ahatlı, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe Hadis Şerhlerine Dair Bazı Mülâhazalar -Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Dârimî Şerhleri Üzerine Bir Analiz-", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/2 (2008), 24-30. Bozkurt'un makalesi, muhtevasında hadise yer veren diğer literatür üzerine de tespitler içermektedir.

³⁷ Bk. Erdinç Ahatlı, "Cumhuriyet Dönemi Hadis Şerhçiliği Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 222-238.

³⁸ Bk. Mehmet Ali Çalgan, "Hadislerin Tercüme ve Yorumunda Dikkat Edilmesi Gereken Esaslar ve Sık Rastlanan Hatalar", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/40 (Aralık 2019), 519 vd. Ayrıca çeviriler dolayısıyla ortaya çıkan bazı mahzurlar, çeviri faaliyetlerinin ardındaki aslı kaynaklara dönüş vurgusu ve bütün bu sürecin yayın piyasası koşullarıyla irtibatı için bk. Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, 373-378, 404-406; Yavuz Ünal, "Cumhuriyet Dönemindeki Hadis Çalışmalarının Serencamı", *İslâmî İlimler Dergisi* 2/2 (Güz 2007), 235-239, 244-245.

³⁹ İlhan Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 244-246, 256.

⁴⁰ Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 259-260.

⁴¹ Bk. Emin Kara, *Türkçeye Aktarılan Hadislerin Çeviri Kuram ve Stratejileri Bağlamında Değerlendirilmesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024).

Türkçe hadis yazınının gelişimine çeşitli dillerden özgün çalışmaların nokta atışı çevirileri de katkı vermiştir. Bu bağlamda kendi türünün Türkçe ilk örneklerinden⁴² *Hadîs Edebiyatı Tarihi* (1966)⁴³ ile sahamızın bibliyografya ihtiyacını müterciminin kıymetli ilaveleri ve tanıtıcı bilgileriyle zenginleşerek gideren *Hadis Literatürü*'nü (1994)⁴⁴ hatırlayabiliriz. Sünnetin boyutları hakkında ufuk açıcı tespit ve değerlendirmeleriyle okuma listelerinin başında bulunan *Sünneti Anlamada Yöntem*'i (1991)⁴⁵ de unutmamalıyız. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları (TYEKBK) arasında çıkan *Tedribü'r-Râvî* (2019); ülkemizde henüz bâkir düzeydeki usûl çevirileri alanına hacimli bir başyapıtın daha kazandırılması suretiyle yazınımız ilim dilinin istikrar kazanması yolunda atılmış bir adım sayılabilir.⁴⁶ Mehmet Fuat Sezgin'in (ö. 2018) muhalled eseri *GAS*'ın (Leiden, 1967) hadis kitâbiyâtına yer veren ilk cildinin kaliteli bir baskıyla Almancadan *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi* adıyla⁴⁷ çevrilmesi (2014) de zikre değerlidir.

Çeviri eylemi ile isabetliliği bir dereceye kadar ona dayalı anlama ve yorum çabalarının sınırları yoklanırken elbette ki dinin entelektüel ve avamî boyutlarının⁴⁸ göz önünde bulundurulması önemli bir husustur. Bu hassas çizgi, hem dinî bilgiyi ciddiyet ve derinlik içerisinde tutarak avamîleşmekten kurtarırken hem de bilhassa sünnet bilgisinin topluma daha doğru şekilde ulaşmasını sağlayacaktır. Dolayısıyla Türkçe hadis literatürünün çeviri evresini artık gereklilik/mecburiyet kotasında tutarak kendi türlerinde özgün eserlere yönelmesinin isabetliliğini düşünmekteyiz. Bu bağlamda alanımızın mesela *Hadislerle İslâm: Hadislerin Hadislerle Yorumu* (2013)⁴⁹ gibi genel okur kitlesine hitap eden güncel eserler verebilmesi son derece kıymetlidir.

⁴² Okiç, Muhammed Tayyib, "Önsöz", *Hadîs Edebiyatı Tarihi Menşei, Tekâmülü, Husûsiyetleri ve Tenkîdi*, mlf. Muhammad Zubayr Sıddîqî (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966), 4; Ali Özek, *Hadîs Ricâli Hadîs İlimleri ve Kaynakları* (İstanbul: Fatih Matbaası, 1967), 186.

⁴³ Muhammad Zubayr Sıddîqî, *Hadîs Edebiyatı Tarihi Menşei, Tekâmülü, Husûsiyetleri ve Tenkîdi [Hadith Literature Its Origin, Development, Special Features And Criticism]*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966).

⁴⁴ Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü: er-Risâletü'l-Mustatrafê li-Beyâni Meşhûri Kutubi's-Sünneti'l-Müşerrefe*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994).

⁴⁵ Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem: Sünnetin Teşriî Değeri*, çev. Bünyamin Erul (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019).

⁴⁶ Büyük bir özveriyle hazırladığı anlaşılabilir metin çevirili bu eser -aşağıda değinileceği üzere- ülkemizin ilk usûl çalışmalarından *Tecrid-i Sarîh Mukaddimesi*'nin temel kaynaklarından olması yönüyle de önemlidir. Bk. Celâleddîn es-Süyûtî, *Tedribü'r-Râvî Hadis Usûlü (İnceleme - Çeviri - Metin)*, ed. Arafat Aydın, çev. Muhammed Enes Topgül - Faik Akcaoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 1/9 (Önsöz), 41, 43 (Giriş).

⁴⁷ Hadis kitâbiyâtı için bk. Fuat Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi* (İstanbul: Prof.Dr.Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2014), 1/91-269.

⁴⁸ Selahattin Polat, "Din, Vahiy ve Peygamberlik Işığında Hadis ve Sünnetin Mahiyeti", *İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Kutlu Doğum Sempozyumu - 2001* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 11-12.

⁴⁹ Mehmet Emin Özafşar vd. (ed.), *Hadislerle İslâm: Hadislerin Hadislerle Yorumu* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017).

3.2. Ders Kitapları

Türkçe Hadis bilim dilinin izlerini sürmek amacıyla ders kitaplarına başvurulması ilk anda bizlere gereksiz gibi görünebilir. Tam aksine bu tür materyallerin özellikle ilk örnekleri üzerinde durulması faydalı olacaktır. Şöyle ki; Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu'nun kabulüyle (Mart 1924) medreselerin lağvedilerek yerlerine aynı yıl İstanbul Dârülfünûnu'na bağlı bir ilahiyat fakültesi açılmasını konumuzla şu yönlerden ilişkilendirebiliriz: Birincisi; Cumhuriyet kadrolarının yönelim ve tercihleriyle şekillenen yeni zihniyet tarzının ilahiyat sahasına bakışı, bu bağlamda belirlenen modern araştırma yöntemlerinin dil, üslup ve muhtevaya yansımaları. İkincisi; eğitim-öğretim faaliyetleri sırasında sadece takrir dilinin değil; üretilecek metinlerin de yazı dilinin Türkçe olması.

İlk bağlantı noktasının izleri -en kestirme yoldan- medreselerde okutulan Hadis-i Şerif ve Usûl-i Hadis derslerinin fakülte müfredatına Hadis ve Hadis Tarihi adlarıyla alınması üzerinden yakalanabilir. Sözü edilen metodik yöneliş, ülkemizde akademik muhtevalı hadis tetkiklerinin kaleme alınmasına zemin hazırlayan başlıca etkenler arasında sıralanabilir. İlerleyen yıllarda Riyâzu's-Sâlihîn'in tercümesine (Ankara, 1949) emek verecek isimlerden Kıvâmüddin Burslan'ın (ö. 1956) Ocak 1928 tarihli ifadeleri eşliğinde değinilen yaklaşım değişikliği şöylece anlatılabilir:

“Memleketimizde ‘ilmî tettebbu’lar için yeni bir sâha açıldığını görüyoruz. Bu sâha, ahkâm ve netâyic istihrâc itmeden evvel, ‘anâsır toplamak gâyesini istihdâf iden ‘ilmî araştırmalardır. İslâm muhîtinde inkişâf iden dinî şafhaları ve bi'l-hâşşa mezheb mucâdelelerini tetkik etmek için kadîm menba'lerden hareket etmek dârüreti vardır.”⁵⁰

İkinci bağlantıyı ele almak gerekirse; yukarıda arz edilen metodik bakış açısı doğrultusunda müfredata ilk kez koyulan Hadis Tarihi dersinin materyal ihtiyacını karşılamak amacıyla fakültenin kurulduğu yıl basılan *Târîh-i Hadîs* ile takririne 1926'da başlanan *Buğyetu'l-Haşîs fi Târîhi 'İlmi'l-Hadîs*'i öncelikle zikretmek gerekir. Zira İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1946) ile Arapkirli Hüseyin Avni'ye (Karamehmetoğlu) (ö. 1954) ait bu eserler, Cumhuriyet dönemi Türkçe hadis edebiyatının ilk mahsulleri arasındadır.

Adlarıyla geleneğe bağlı kalmayı sürdüren *Târîh-i Hadîs* ve *Buğyetu'l-Haşîs*, ilim dili itibarıyla sağlam bir Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır. Kendi türünün ilk örnekleri olmasına karşılık mezkûr kitaplardaki şu bahisler dikkate değerdir: ilimler tasnifi, bi'set öncesi dönem, Kur'ân'ın cem'i, İmâmiyye Şîası'nın mustalahâtı, muhaddislerin mezhepleri.

İzmirli'nin yarım kalmış projelerinden *Târîh-i Hadîs*, muhtevası bakımından usûl çalışmalarına epey yakındır. Modern dönemde ön plana çıkan “ilimlerin tarihini yazma” anlayışı doğrultusunda⁵¹ kazanılan hadis tarihi formasyonunun hadis kavramını *edvâr i'tibâriyle sâhasına aldığını* kitabın

⁵⁰ Kıvâmüddin Burslan, “Ebu'l-Hasen el-Eş'arîniñ (Bâbu'l-Ebvâb) Ahâlîsine Yazdığı Mektûb”, *Dâru'l-Funûn İlahiyyât Fakültesi Mecmû'ası* 2/7 (Kânûn-i Şânî 1928), 154.

⁵¹ Ayrıca bk. Ahmet Yücel, “Hadis İlminde ‘Tarih’ Anlayışı ve ‘Hadis Tarihi’ Yazıcılığı”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 271-282.

bitimine 1 sayfa kala belirtip *bi'setten itibaren 14 asırlık süreyi 8 devire* ayırdığına bakılırsa; İzmirli, “İlk def'a ‘âcizleri tarafından tedvîn olunan târîh-i hadîs” ifadelerini kullanmasına rağmen aslında yarım yıllık bir telif süresinde tarih değil ancak usûl çizgisinde bir metin ürettiğinin farkında olmalıdır. Başka bir açıdan bakarsak da İzmirli'nin eserin başındaki ilimler tasnifi farkındalığına rağmen Hadis Usûlü ile Hadis Tarihi branşları arasındaki sınırların pratikte henüz netleş(tirile)mediğini söyleyebiliriz. Fakat İzmirli'nin 8 devirlik listesi,⁵² eğer ikinci cildi yazacak olsaydı zihninde hazır bir şablon bulunduğuna işaret etmektedir. Nitekim fakülte de hocalık görevini kendisinden devralan Arapkirli, aynı dönemeleme şablonuna *Buğyetu'l-Hasîs*'te detaylar ekleyerek sadık kalacak; dahası içerik, başlık düzeni ve kurgu yönüyle Hadis Tarihi ölçülerine nispeten yaklaşacaktır. Şu kadarı var ki; 6. devri kısmen işlediği, 7. ve 8. devirlerin sadece kaba taslağını çizibildiği için *Buğyetu'l-Hasîs* de yarım kalmıştır. “Zevâid[in] zuhûru olan sekiz yüz târîhinden zamanımıza kadar geçen müddettir.” ifadeleriyle sınırları belirlenen 8. devir, “Suyûtî ... Ahmed Ziyâuddin el-Gümüshanevî gibi muhaddisîn bu devirde bulunan ricâldendir” cümlesiyle⁵³ sonlanmaktadır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla edebiyat ve ricâl esaslı bir dönemeleme yapılmakta; eşzamanlı oryantalizm araştırmalarını Hadis Tarihi kapsamına alma yönünde bir bakış açısı henüz bulunmamaktadır.

Buğyetu'l-Hasîs'in müellif nüshası üzerindeki bazı karalama ve eklemeler ile fakülte derslerinde Türkçe kökenli sözcüklerin kullanımını vurgulayan 1929 tarihli resmî bir karar arasında gerçekten irtibat varsa⁵⁴ o halde dil politikalarının meslek diline müdahalesini görmekteyiz demektir. Bu tahminin çok da yabana atılmaması gerektiği hususu, 1920-2012 yılları arasında okutulan 75 adet din dersi kitabı örneğine dayanılarak hazırlanan bir çalışmanın bazı rivayetlerde yanlış çeviri, bilinçli kısaltma, aşırı yorumlama gibi tasarruflar bulunduğu yönündeki tespitleriyle⁵⁵ -bir başka veçheden- maalesef desteklenmektedir.

Uzun yıllar boyunca geliştirilmek suretiyle meslek dilinin ilerlemesine katkı verdikleri anlaşılan ders kitaplarının⁵⁶ tipik bir örneğini Okiç'in *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler* (İstanbul, 1959) isimli usûl-tarih-edebiyat karışımı çalışması oluşturmaktadır. Okiç, İslâmiyât sahasındaki tetkiklerini kısa sürede Garptakilerin seviyesine çıkaracaklarından emin olduğu⁵⁷ “değerli öğrencilerimize naçiz bir

⁵² İzmirli 'İsmâ'îl Hâkkî, *Târîh-i Hadîs* (İstanbul: Dâru'l-Funûn Matba'ası, 1340), 479-480.

⁵³ Hüseyin Avni Arapkirî, *Buğyetu'l-Hasîs fi Târîhi İlmî'l-Hadîs*, nşr. Nilüfer Kalkan Yorulmaz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 98-100 (ve 111. dipnot), 251.

⁵⁴ Ayrıca bk. Arapkirî, *Buğyetu'l-Hasîs*, 15-16, 21, 25-26 (Giriş), 44; Nilüfer Kalkan Yorulmaz, “Bir Neşrin Mâverâsi: Taharrîden Tespite, Yazımdan Yayımaya Hüseyin Avni Arapkirî'nin Hadis Tarihi Ders Notları: *Buğyetu'l-Hasîs fi Târîhi İlmî'l-Hadîs*”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 12/1 (Mart 2022), 524-525.

⁵⁵ Hikmetullah Ertay, “Cumhuriyet Dönemi Ders Kitaplarına Alınan Hadislerin Türkçe Çevirilerinde Görülen Aşırı Yorum ve Sapmalar”, *İHYA Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 4/2 (Güz 2018), 269 vd.

⁵⁶ Ali Yardım, *Hadîs I* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2017), V.

⁵⁷ Aradan geçen 60 yılın ardından Okiç'in talebesi Hatiboğlu'nun kanaati ise şöyledir: “Artık günümüz Türkiye'sinin ilahiyatçıları Goldziher ve benzerlerinin ilmî makalelerini de okuyup, onlardan daha mükemmellerini yazmak imkânına sahiblerdir. Zira bu âlimlerin kendi devirlerinde ulaşamadıkları İslâmî kaynaklar bugün onların elindedir.” Bk. Mehmed

yardım ve ilerdeki çalışmalarında mütevazı bir rehber olmak ve diğer din kardeşlerimizin de ilmî merakını tatmin etmek üzere kaleme aldığı⁵⁸ bu eseriyle lisanstan ziyade lisansüstü araştırmalar için kaynak ders kitabı hazırlamış gibidir. Nitekim “hadislerde mecaz, esbâb-ı vürûd, nesh, ihtilaf, sahabe coğrafyası, Ebû Hüreyre, dârulhadisler,⁵⁹ tıbb-ı nebevî, derlemeler, *Nehcü'l-Belâga*” gibi alt başlıklar, ilerleyen yıllarda Türk akademisinde kıymetli çalışmalara konu edilecektir.⁶⁰

Rehber kitap olması düşünülen *Tetikler*'de Türk alfabesinde bulunmayan harfler için transkripsiyon sistemi uygulanmış; Fransızca İçindekiler tablosu, tam künyeli kaynakça ve çeşitli indeksler eklenmiş; cilt-sayfa numaralı dipnot verme usulü benimsenmiştir. “Hadislerin alınması ve rivayet edilmesi / Hadis Transmisyon'u / TAĖAMMULU'L-İLM / تحمل العلم” gibi alternatif başlık dizileri,⁶¹ müellifin imla ve içerikteki arayışlarına ışık tutmaktadır. Okiç'in üniversite eğitimini Avrupa'da alması, oryantalizmin içyüzünden haberdar olup bazı şarkiyatçılarla yakınlık kurması, çok sayıda dil bilmesi, yazmaları ve matbu yayınları takip etmesi gibi hususların bilim diline nasıl yansdığı hakkında fikir vermesi bakımından aralıklarla seçilen şu alıntılara göz gezdirebiliriz:

[Yazdığım bu] Eserin mündericatına gelince, Hadisin mahiyeti, hadislerin nâkılı ve sıhhatlerinin kefilî (garant) bulunan Sahabiler, Hadislerin nakil ve yayma (transmission) vasıtaları ile *Hadis edebiyatının bazı branşlarına*, ilk plânda önem verilmiştir.

&

... Halbuki [Caetani'nin] hayran olduğu *Goldziher*, AĖmad ibn Ėanbal'ın al Musnad'ına tahsis ettiği etüdünde, *isnadın korekt olmasına rağmen, apokrif olarak ilân edilen hadislerin dahi mevcudiyetini tasrih etmektedir.*

&

Hadisteki abrogasyona [nash] dair en mühim eserler şunlardır: ...⁶²

Talat Koçyiğit'in (ö. 2011) *Hadîs Usûlü* (Ankara, 1967)⁶³ ile *Hadis Tarihi* (Ankara, 1977) isimli kitapları, meslek dilinin sadeleşerek üslubunun oturmaya başladığı; açık dipnot ve tam künyeli zengin kaynakça verme yönteminin yerleştiği, bu doğrultuda artık dipnotlarda Türkiyeli bir müellifin kaleminden çıkan GAS gibi kaynak eserlere rastlandığı bir dönemece işaret eder. *Hadis Tarihi*'nin

Said Hatiboğlu, “Okuyucumuza”, *İslam Kültürü Araştırmaları 1 [Muhammedanische Studien 1]*, mlf. Ignaz Goldziher (Ankara: Otto, 2019), 1/29.

⁵⁸ M. Tayyip Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetikler* (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1959), V-VI.

⁵⁹ Okiç'in gözlemci kişiliğini o sıralar İnce Minare Dârülhadisi'nin kısmî harabiyetine ve Süleymaniye Dârülhadisi'nin devam eden restorasyonuna değinmesinden yakalayabiliyoruz. Aynı hassasiyeti, Balkanlardaki Osmanlı yapısı dârülhadislerden söz ederken de görüyoruz. Bk. Okiç, *Tetikler*, 106, 111-114.

⁶⁰ Ders kitabı olmasına rağmen eserin “Türkçe hadis çalışmalarının orijinal örnekleri” arasında sayılması için bk. Özek, *Hadîs Ricâli*, 185.

⁶¹ Okiç, *Tetikler*, 79, 244.

⁶² Sırasıyla bk. Okiç, *Tetikler*, VIII, 10, 121. İtalik vurgular, makale yazarına aittir. Ayrıca terimsel kullanımları ileride yaygınlaşacak otantik ve varyant ifadeleri için bk. 15, 62, 123, 161.

⁶³ Talât Koçyiğit, *Hadîs Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011).

“Bibliyografya” başlığında Koçyiğit’e ait 4 ayrı eser⁶⁴ göstermektedir ki; artık Türkçe literatürde bir yazarın çok sayıda çalışmasına atıf verebileceği seviyede ilmî birikimler oluşmaktadır. Sözü edilen eserin “tasnifin altın çağı” diye nitelediği hicrî 3. asra kadarki devreyi “Hadis Vaz’ında Gelişmeler ve Sebepleri”, “Cerh ve Ta’dîl Hareketinin Doğuşu”, “Tasnife hız veren âmiller” gibi başlıklar halinde bir tarihçi bakışıyla ele alması yönüyle de Türkçe yazını geliştirdiği söylenebilir. *Şahîfetu Hemmām b. Munebbih* yazmalarının Muhammed Hamîdullah (ö. 2002) tarafından bulunarak neşredilmesi bilgisinin paylaşılması⁶⁵ bile literatür bilgisinin önemini kavramış tarihçi bir yaklaşımın tezahürüdür.

Ali Osman Koçkuzu’nun (ö. 2020) *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul, 1983) isimli çalışması, hadis mefhumunun serüvenini ilk kez 14 asırlık bir tabana yayması, yakın dönemi diğer İslâm coğrafyaları ve şarkiyatçılık eşliğinde işlemesi gibi yönleriyle literatürde önemli bir eşiktir. Akıcılığı ve rahat üslubuyla alanında hususiyet kazanan bu eserin bir hasbihal edasıyla ve deneme tarzında yazılmış “Üçüncü Bölümü”,⁶⁶ güncel değerini büyük ölçüde koruyan bir arşiv mesabesindedir.

İsmail Lütfi Çakan’ın *Hadis Usûlü* (İstanbul, 1990),⁶⁷ anlatımda şema ve tablolara yer vermesi; *Hadîs Edebiyatı* (İstanbul, 1985)⁶⁸ ise literatürü tanıtma odaklı ilk yerli eserlerden olması yönüyle zikre değerlidir. Ahmet Yücel’in 15 asırlık hadis yolculuğunu kronolojik bir akışla detaylandığı, bilhassa yakın dönemle oryantalizme ilişkin çok sayıda ayrıntıyı Türkçe literatüre kazandırdığı *Hadis Tarihi* (İstanbul, 2011)⁶⁹ de önemli bir eserdir. Zişan Türcan’ın editörlüğünde hazırlanan çok yazarlı *Hadis El Kitabı* (Ankara, 2016),⁷⁰ muhteva ve üslup açısından benzerleri arasında ön plana çıkmaktadır. Keza çeviri ders kitaplarını, son yıllarda iyice artan metin okuma kitaplarını ve uzaktan eğitim kaynaklarını hatırlayabiliriz. Şüphesiz ki; burada ana hatlarını belirlemeye çalıştığımız yazın tecrübesi, bir neslin yetişmesinde olduğu kadar ilerleyen sayfalarda kısmen değinilecek özgün tarih, usûl ve edebiyat araştırmalarının vücut bulmasında büyük pay sahibidir. Diğer bir ifadeyle ders kitapları, öğretim materyali olmanın ötesinde Türkçe hadis literatürünün gelişmesinde mühim bir “mektep” işlevi görmüştür denilebilir.

⁶⁴ Talât Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 232-268. sayfalar arasındaki dipnotlar, 271-272.

⁶⁵ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 8, 59.

⁶⁶ Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, 6.

⁶⁷ İsmail Lütfi Çakan, *Hadîs Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2005).

⁶⁸ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı Çeşitleri - Özellikleri - Faydalanma Usulleri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003).

⁶⁹ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2021).

⁷⁰ Zişan Türcan (ed.), *Hadis El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017).

3.3. Telif Eserler

Cumhuriyet Dönemi Türkçe hadis yazını bağlamında dikkat çekilmesi gereken öncelikli nokta, ilk yüzyılın ortasına değin alana katkı veren sınırlı sayıdaki ismin kahir ekseriyetle Osmanlı eğitim-öğretim kurumlarında yetiştikleri hususudur. Çalkantılı siyasî dönemlere yetişmiş, muhtelif fikrî tecrübelerle tanıklık etmiş bu ilim adamlarının çok kıymetli tecrübeleri, yaşanan inkıtarlar dolayısıyla ilahiyat kurumunun temellerine maalesef yeterince aktarılamamıştır. Bu sebeple de olacak ki; 16 yıllık aradan sonra Kasım 1949'da kurulan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin Dogmatik İlimler Kürsüsüne bağlı Hadis Kürsüsünü kurma görevi 1950'de⁷¹ dışarıdan birine, Boşnak asıllı ilim adamı Okiç'e verilmiştir.

Çeviri, şerh ve ders kitabı türleri dışında Cumhuriyet tarihinin Hadis literatürü bağlamında ilk özgün telif eserlerini yazan Zakir Kadiri Ugan (ö. 1954) ile Ahmed Naim isimleri bizleri Osmanlı hinterlandının izleriyle karşı karşıya getirmektedir. Aslen İdil-Ural Bölgesi Türklerinden olan Ugan, Bolşevik İhtilali akabinde 1920'lerin başında Türkiye'ye gelmiştir. Kasım 1926'da *Dāru'l-Funūn İlahiyyāt Fakültesi Mecmū'ası*'nda (DFİM) yayımladığı "Dinî ve Ğayr-i Dinî Rivāyetler" başlıklı uzun makalesi -sonraki başlıkta ayrıntı verileceği üzere- önemli bir metindir. Bağdatlı Babanzâdeler ailesine mensup Ahmed Naim ise *Tecrîd-i Şarîh* için hazırladığı "Muğaddime" (1346/1928) ile -eleştirilen ve eksik yönleri bir tarafa- bugüne kadarki en hacimli Türkçe usûl çalışmasını kaleme almıştır.

Ahmed Naim'in "Muğaddime" metnini hangi yıl yazdığı tam olarak belirlenememiştir. Bununla birlikte "Muğaddime", 1925 ile ilk ciltlerin yayımlandığı 1928 yılları arasında hazırlanmış olmalıdır. Şöyle ki; Ahmed Naim'le imzalanan mukavele metnine ulaşılmasa da Mehmed Âkif (ö. 1936) ve Elmalılı Muhammed Hamdi (ö. 1942) ile Ekim 1925'te imzalanan mukaveleler,⁷² resmî çeviri görevinin başlama tarihi hakkında fikir vermektedir. Elmalılı Hamdi'ninki gibi *Tecrîd-i Şarîh* çevirisi için Ahmed Naim'le imzalanan mukavelenin DİB Derleme ve Yayın Müdürlüğü arşivinde 1966 yılına kadar korunduğu, sonraları kaybolduğu bilgisini veren Mücteba Uğur (ö. 2005) ise "Mukavele gereğince Ahmed Naim Bey, tercümeğe çok kıymetli bir mukaddime eklemiştir."⁷³ cümlesine yer vermektedir. Ancak biz eserin başındaki ve "Hâtime"sindeki ifadelerinden hareketle Ahmed Naim'in "Muğaddime"yi müstakil bir telif eser ebadına ulaştırmasını -mukavele metnine değil- kendi inisiyatifine bağlamaktayız. Tarih aralıkları ve muhteva dikkate alındığı takdirde Ugan'ın makalesi biraz daha önce yazılmış görünmektedir.

Büyük ölçüde resmî politikalarla şekillenen istihdam adımlarının hadis akademiasına, dolayısıyla da Türkçe yazına aksetmiş en dramatik yüzlerini Tayyib Okiç ile Fuat Sezgin oluşturmaktadır diyebiliriz. Okiç, Türkiye'de ikamet ettiği 1945-1977 yılları arasında maddî-manevî büyük zorluklar yaşamasına rağmen literatüre önemli katkılarda bulunmuştur. Öğrencisi Mehmed

⁷¹ Behlul Kanaqi, *Tayyib Okiç ve Hadisçiliği* (Ankara: Atlas Yayınları, 2022), 64-65.

⁷² Hansu, "Cumhuriyet Dönemi Resmî Tedvin Çalışmaları", 398-404.

⁷³ Uğur, "Cumhuriyet Devri Hadis Neşriyatı ve Hadis Öğretimi", 348-349 (19 numaralı dipnot). (21-22).

Said Hatiboğlu'nun verdiği bilgilere göre; Okiç, çok titiz olduğu için uzunca süre hiç kitap çıkarmamış; mukavelesinin feshedilme durumuyla karşılaşınca *Tetikler* kitabını hızlıca yayımlamıştır. Dahası Fransızca ve Arapçayla gayet rahat yazmasına rağmen *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'ndeki (AÜİFD) makalelerinin hepsi Türkçedir.⁷⁴ Alanın ilk akademisyenleri Talat Koçyiğit "Hadislerin Toplanması ve Yazı ile Tesbiti" (Ankara, 1957) ve Hatiboğlu "İslamî Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu" (Ankara, 1962) başlıklı doktora tezlerini onun danışmanlığında hazırlamışlar; Ali Osman Koçkuzu ise asistanlık hayatında ve "Hadiste Nâsih-Mensûh Meselesi" (Erzurum, 1968) başlıklı doktora tezinin yazımında⁷⁵ kendisinden istifade etmiştir. Yine Okiç, Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar" başlıklı doçentlik tezinde (1954) jüri üyeliği yapmıştır⁷⁶ ki; bilindiği kadarıyla bu tez, Cumhuriyet neslinden Türkiyeli bir ilim adamının kaleminden çıkan sahaya ait ilk akademik metindir.

Kitap halinde de basılan *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara, 1956), -adeta "Cumhuriyet'in Türk dili Hümanizması bilincini"⁷⁷ doğrularcasına- başka dile çevrilmeyerek elde ettiği referans değeriyle Türkçe hadis edebiyatının en prestijli çalışmaları arasındadır. Yabancı dillerdeki yayınlardan aldığı atıflar dolayısıyla Mehmet Apaydın'ın *Siyer Kronolojisi* (2018)⁷⁸ gibi çalışmalar da yine bu minvalde örnek gösterilebilir.

Hadis yazınına kaliteli çalışmalar kazandırılması bakımından ihtisaslaşmanın önemi izahtan varestedir. Bu bağlamda örneğin "Tıbb" konulu rivayetler hakkında çok sayıda çalışma kaleme almış Veli Atmaca'nın *Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi* (İstanbul, 2011) adlı kitabı, hadislerde rukye ve tıbb-ı nebevî konularının tarihsel ve kültürel zeminine inme amacı taşıyan interdisipliner bir çalışma örneğidir.⁷⁹ Arşiv uzmanlığı müktesebatının yazınımıza Mustafa Celil Altuntaş'ın "Osmanlı Döneminde Hadis İlimi" (2018) başlıklı doktora tezi,⁸⁰ Arafat Aydın'ın "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular II: es-Sagâni Nüshası ve Türkiye Kütüphanelerindeki Yazmaları" (2016) başlıklı makalesi⁸¹ gibi eserler üzerinden kıymetli katkıları olmuştur. Çeviri eser ve ders kitabı yazımıyla başlayan yolculuk zamanla Mehmet Hayri Kırbaçoğlu'nun *Alternatif Hadis Metodolojisi* (2002)⁸² gibi

⁷⁴ Mehmet Kalaycı - Tuba Nur Umut, "Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Kurumsallaşma Sürecinde Fakülte Dergisinin (AÜİFD) Yeri", *70. Yılında Ankara İlahiyat: Geçmiş ve Gelecek Perspektifleri*, ed. Eyüp Şahin - Recep Gürkan Göktaş (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2023), 177-178, 185-186, 189.

⁷⁵ Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsih-Mensûh Meselesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1968), II-III.

⁷⁶ Kanaqi, *Tayyib Okiç ve Hadisçiliği*, 61-82.

⁷⁷ Türker Küyel, "İleri Dil ve Dil Transferi Üzerine Düşünceler", 175.

⁷⁸ Mehmet Apaydın, *Siyer Kronolojisi* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2018).

⁷⁹ Veli Atmaca, *Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi (İnanç, Tıp ve Büyünün Ortak Serüveni)* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 13.

⁸⁰ Mustafa Celil Altuntaş, *Osmanlı Döneminde Hadis İlimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018).

⁸¹ Arafat Aydın, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular II: es-Sagâni Nüshası ve Türkiye Kütüphanelerindeki Yazmaları", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 14/1 (2016), 7-50.

⁸² Mehmet Hayri Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi* (Ankara: Otto, 2019).

usûlden arayışlara, Ömer Özpinar'ın *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (2005)⁸³ gibi tarih ve literatürü kavrama çabalarına dönüşmüştür. Yazarları arasında sahamızdan akademisyenler bulunan *İslam İlim Geleneğinde Nevevî* (2022);⁸⁴ muhaddislik yönü de bulunan bir âlimi farklı açılardan aynı çalışmada ele alması yönüyle önemlidir. Cemal Ağırman'ın *Hadîs Kaynaklarının Dili* (2018) isimli eseri, 19 temel hadis kaynağını tasnif ve muhteva özellikleriyle tanıtan⁸⁵ bir Türkçe rehber kitaptır. Daha ötesine geçen *Hadis Şerh Literatürü I-II* (2020-2022) ise *Kütüb-i Tis'a* kaynaklarını kendileri için yazılan belli başlı şerhlerin karakteristik özellikleri ve seçme metinler eşliğinde tahlil eden⁸⁶ emek mahsulü çalışmalardır. Muhammed Enes Topgül'ün Hadis Tarihini bir bütün halinde Hicrî 2-3. asırlarda yaşadığı varsayılan standart bir muhaddisin hayatı üzerinden görseller eşliğinde kurguladığı *Râvî* (2021);⁸⁷ dili, sürükleyiciliği ve post-modern roman anlatısını çağrıştıran üslubuyla -tabir yerindeyse- Türkçeden ricâl edebiyatına yapılan bir güncellemedir veyahut bir alt tür ziyadesidir.

Türkçe hadis yazınında özgün eserlerin kaleme alınmasına katkı sağlayan etkenlerin 3.5. başlığı altında müstakil halde incelenmesi uygun görüldüğü için bir sonraki konuya geçebiliriz.

3.4. Oryantalizm Konulu Çalışmalar

Batı'da yapılan İslâm araştırmalarının Türkçe yazında ele alınışının geçmişi takriben 20. yüzyıl başlarına kadar götürülebilir. Yer yer hadis mefhumuyla da irtibat kurulabilecek oryantalistik iddiaların ana geçiş hattının İslam Tarihi tercümeleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Reinhart Dozy'den (ö. 1883) yapılan *Tārîh-i İslâmiyyet* (Kahire, 1908) tercümesi; reddiye amaçlı, yoğun ancak münferit ve mevzî ilk metinlerin yazılmasına yol açmıştır. Ancak literatür açısından kayda değer ilk çalışmanın *Annali dell'Islam*'ın (Milano-Roma, 1905-1926) *İslâm Tārîhi* adlı çevirisinin 1. cildindeki "Medhal" başlığı (İstanbul, 1924) olduğu söylenebilir. Zira yazar Leona Caetani (ö. 1935) bu kısımda Aloys Sprenger (ö. 1893), Sir William Muir (ö. 1905), Ignaz Goldziher (ö. 1921) gibi şarkiyatçılara yaptığı atıfları kendi değerlendirmeleriyle harmanlamaktadır. Sözü edilen metin -ilmî isabetliliği bir tarafa- telif zamanına kadarki oryantalistik birikimini Türkçeye aktaran ciddi bir metindir. Ayrıca "Medhal" başlığı, hadislerle ilgili çok sayıda iddiayı Türkiye fikrî kamuoyuna tek seferde taşıması ve yine aynı yerdeki "Menba'lar" listesi⁸⁸ ise o zamana değin Batı'da yazılan oryantalistik çalışmalar ve neşredilen İslâmî kitâbiyât hakkında fikir vermesi yönüyle⁸⁹ Türkçe literatür özelinde arşiv değerine sahiptir.

⁸³ Ömer Özpinar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu* (Ankara Okulu Yayınları, 2005).

⁸⁴ Nail Okuyucu (ed.), *İslam İlim Geleneğinde Nevevî* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022).

⁸⁵ Cemal Ağırman, *Hadîs Kaynaklarının Dili* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 9-10.

⁸⁶ Örneğin *Sahîh-i Buhârî* şerhleri için bk. Halit Özkan vd., "Buhârî'nin el-Câmi'ü's-Sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler", *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2020), 171-313.

⁸⁷ Muhammed Enes Topgül, *Râvî Hicri İkinci Yüzyılda Bir Muhaddisin İlim Serüveni* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021).

⁸⁸ Leone Kaitano, *İslâm Tārîhi*, çev. Hüseyn Câhid (İstanbul: Tanin Matba'ası, 1924-1927), 34-67. Ayrıca 68. sayfada transkripsiyon listesi mevcuttur.

⁸⁹ Mustafa Demir, *20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye'de Hadis Tartışmaları* (Konya: Aybil Yayınevi, 2017), 30-33.

Caetani'nin rivayet sisteminde isnâd uygulamasının doğuşu ve kaynağı hakkındaki olumsuz yargıları, Türkçe literatürde Aḥmed Na'ım'in *Ṭanîn*'de, Yūsuf Ḍiyā'nın [Yörükân] (1954) *Miḥrâb*'da, Yūsuf Zâhir Efendi'nin [Hasircioğlu] (1956) *Maḥfil*'de çıkan hepsi 1925 tarihli makale serileriyle -Dozy reddiyelerine kıyasla- ciddi sayılabilecek tenkit metinlerinin üretilmesini sağlamıştır. Üstelik Aḥmed Na'ım bu eleştirilerini “Muḳaddime”de sürdürmüştür. Türkiye'deki “nev-zuhūr” şüphelere karşı sistem savunusu yapması dolayısıyla Okiç'in de dikkatini çeken “Hiç de Vechi OImayan Bir Teşkiḳ” ara başlığına⁹⁰ ilaveten Aḥmed Na'ım'in sırasıyla “Bir Şubheyi Ḥall”, “Metodoloji'den Bir Baḥ[i]ş”, “Bir Muḳâyese”, “Naḳale-i Ḥadiş - Rivāyātī Ḳabūlde Üç Meslek”⁹¹ başlıklarını açması; yanı sıra iḳlāl-iḳsār, tenkīd, tradition, 'ālī isnād, muḥāl-musteb'ad terimleri/kavramları üzerine eğilmesi tesadüfî değildir. Dolayısıyla bazı oryantalistik iddialarla teknik ve felsefî bahislerin ilk kez Türkçe bir usûl kitabında ustalıkla işlenmesi kıymetli bir kazanımdır.

Ugan'ın yukarıda değinilen, rivayetlin evrenselliğini ve hususen hadis rivayet sistemini konu edinen “Dīnī ve Ğayr-i Dīnī Rivāyetler” başlıklı makalesi,⁹² Türkçe hadis literatüründe bazı oryantalistlerin görüşlerine de yer vermek suretiyle hadis ilimleri ve hadisler aleyhinde en fazla iddiayı bünyesinde toplayan ilk yerli metin olarak öne çıkmaktadır.⁹³

İlmî ve akademik nitelikli İslâmî neşriyatın durma noktasına geldiği bir devrede daha önce sözü edilen *The Encyclopaedia of Islam*'ın (EI) (Leiden, 1913-1936) Türkiye'de *İslâm Ansiklopedisi (İA)* (1940-1987) adıyla çeviri kararını (1939) doğru bulmayan İzmirli ve Miras gibi ilim adamlarından kurulu bir ekibin alternatif olarak sundukları *İslâm-Türk Ansiklopedisi (İTA)* (1940-1948), çok fazla öne çıkmasa da literatürde önemli bir teşebbüs sayılabilir. Yeterince desteklenmediği için “A” maddeleri bile tamamlanamayan İTA, değinilen ansiklopedilerin bazı maddelerine yönelik tenkit ve tashih yazılarına sahiptir.⁹⁴

Daha önce denenmemiş bir yöntemle temel bir hadis kitabının kaynaklarından yola çıkarak rivayet sisteminin erken devirlerinin iç yüzünü aydınlatmaya çalışması bakımından *Buhârî'nin Kaynakları*, dönemi itibarıyla hâkim oryantalizm paradigmasını sarsan başarılı bir antitez özelliği taşır. Sezgin'in önünde pek de bir örneği bulunmamasına rağmen sağlam bir Türkçeyle kaleme alıp doğrulanmaya ve geliştirilmeye açık olduğunu belirttiği⁹⁵ ilmî kanaatlerinin uzun süre sonra *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin* (2020) gibi güncel eserler vasıtasıyla tahlil, tenkit ve tashih

⁹⁰ Okiç, *Tetikler*, 10.

⁹¹ Aḥmed Na'ım, “Muḳaddime”, *Şaḫīḥ-i Buhārī Muḥtaşarı Tecrīd-i Şariḥ Tercemesi* (İstanbul: Evkâf Maḥba'ası, 1346/1928), 1(1)/57-62, 73-80, 81-89, 90-98, 268-274.

⁹² Zâkir Ḳâdirî, “Dīnī ve Ğayr-i Dīnī Rivāyetler”, *Dâru'l-Funûn İlähiyyât Fakültesi Mecmû'ası* 1/4 (Kânûn-i Şânî 1926), 132-210.

⁹³ Demir, *Hadis Tartışmaları*, 26.

⁹⁴ Demir, *Hadis Tartışmaları*, 20.

⁹⁵ M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara: Otto, 2012), 11-15.

edilmesi⁹⁶ de literatür adına müspet bir gelişmedir. Literatürün yerli ve yabancı akademisyenlerin telif-çeviri makaleleriyle oluşan erken örneklerinin yayımlanmasında *AÜİFD, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi (İTED)* (1953-1982) vb. periyodik yayınlar önemli işlev görmüştür.

Şarkiyat çalışmalarını yakından takip ettiği bilinen Okiç, -muhtemelen henüz sadece ilk üç cildi hazırlandığı için- *Concordance* (Leiden, 1936-1988) atıf yöntemini 1959 tarihli *Tetkikler*'de kullanmamıştır. 1961 yılı itibarıyla *Concordance*'ın “ölmez değerde kalacağı ve umumî olarak Arap Edebiyatı, husûsî olarak, Hadis Edebiyatının çeşitli yönleri hakkındaki müstakbel önemli bütün eserler için sağlam bir temel vazifesini göreceği” yönündeki kanaat⁹⁷ ilim kamuoyuna çeviri bir eser yoluyla sunulmaktadır. 1967 tarihli başka bir değini, ilgili fihristin kullanım tarzını kısaca anlatmakta ve basımın “kef” harfine geldiği bilgisini vermektedir.⁹⁸ Koçkuzu'ya ait 1983 tarihli *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*'nde yararlanıldığına şahit olduğumuz bu sistemin, alana ait çalışmaların tahrîc dipnotlarına zamanla bir ölçü getirdiği muhakkaktır.

Türkçe Hadis Edebiyatı'nın oryantalizmle irtibatı, art arda ve karşılıklı bir metin üretimi gerçekleşme bile “XXII. Beynelmîlel Müsteşrikler Kongresi” (İstanbul, Eylül 1951), “Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu” (Sakarya, 2002) gibi bilimsel toplantılar vesilesiyle devam etmiştir.

Takriben 2000'li yıllardan bu yana çeviri, tez, makale ve kitap türü çalışmalarla nicelik ve nitelikçe yazında epey ilerleme kaydedilmiştir. Bu bağlamda örneğin *İslâm Fıkıhı ve Sünnet Oryantalist Schacht'a Reddiye* (1996),⁹⁹ *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları* (2000),¹⁰⁰ *İslam Kültürü Araştırmaları 1-2* (2019)¹⁰¹ isimli çevirilere temas edilebilir. Joseph Schacht'ın (ö. 1969) aile isnâdlarının uydurma olduğu yönündeki iddiasının cevaplandırıldığı;¹⁰² keza özellikle 1990'lardan itibaren kullanımı artan ve sürekli geliştirilen müşterek râvi teorisinin eleştirildiği¹⁰³ başarılı doktora tezleri hazırlanmıştır.¹⁰⁴

⁹⁶ Ali Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*, ed. M. Enes Topgül (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2020), 7-14.

⁹⁷ Sıddîqî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, 19-20.

⁹⁸ Özek, *Hadis Ricâli*, 174-175.

⁹⁹ Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İslâm Fıkıhı ve Sünnet Oryantalist Schacht'a Reddiye [On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence]*, çev. Mustafa Ertürk (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015).

¹⁰⁰ G. H. A. Juynboll, *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları [The Authenticity of the Tradition Literature: Discussion in Modern Egypt]*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000).

¹⁰¹ Hadis dair iddialar için bk. Ignaz Goldziher, *İslam Kültürü Araştırmaları 2 [Muhammedanische Studien 2]*, çev. Mehmed Said Hatiboğlu - Cihad Tunç (Ankara: Otto, 2019), 2/17-372.

¹⁰² 2005'te savunulan tezin basılı neşri için bk. Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Aile Isnadları* (İstanbul: İHAM-İşaret Yayınları, 2007).

¹⁰³ Ancak bu çalışmayla salt bir oryantalizm tenkidinin de amaçlanmadığı vurgulanmıştır. Bk. Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 22.

¹⁰⁴ Fatma Kızıl, “Türkiye’de Hadis Araştırmaları ve Oryantalizm”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 320-321. Dârülfünûn'un açılmasından (1900) itibaren oryantalizm olgusunun Türkiye’de karşılık bulma serüveninde kıymetli

Türkçe yazında çoğunlukla modern döneme odaklanan çalışmaların aksine oryantalizmi -Orta Çağ'dan- 12. yüzyıldan alıp 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar tafsilatlı şekilde getirmesi bakımından Sabri Çap'ın *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis* (2019) isimli çalışması¹⁰⁵ boşluk doldurmaktadır. Muhtelif çalışmalarıyla alana değerli katkılar sunan Ahmet Yücel'in *Hadis Sözlüğü* (2020), İngilizce yazındaki hadis ıstılahlarının anlaşılmasını ve oryantalistlerin hadisle irtibatlı geliştirdikleri kavramların tespit ve izahını amaçlayan,¹⁰⁶ üç dilli bir başvuru kaynağıdır. Benzer şekilde Osman Aydın'ın "Hadis Terminolojisi" (2021) isimli kitap bölümü, hadis ıstılahlarının Türkçeye mevcut alfabeyle çevirisi/ödüncülenmesi esnasında ortaya çıkan çeşitli sorunlara transliterasyonu çözüm önerisi olarak sunarken ünlü şarkiyatçılardan İngilizce tanık cümlelere yer vermesi¹⁰⁷ yönüyle zikre değerlidir. Oryantalizm mukabilinde geliştirildiği anlaşılan oksidentalizm kavramının yazınıımızdaki yeri ise çok gerilere gitmemektedir.¹⁰⁸ Diğer taraftan, başlıklardaki ve metin aralarındaki alternatif kullanımlardan hareketle bir dereceye kadar şahsî arayışlar içerisinde olduğu anlaşılan Okiç'in çalışmalarından da bir kavramlar listesi hazırlanabileceğini sanıyoruz.

Bilim üretimi faaliyetlerine odaklanan her ulus kendi bilim dilini ana dilinin kaynaklarına başvurarak oluşturur. Bu esnada kültürlerarası etkileşim sebebiyle diğer dillerden kavram ödüncleme veya ana dilinde özümseme gibi durumlar görülebilir. Bilimin ve bilimsel faaliyet yapmanın doğasına benzer şekilde kavramların evrenselliğinden söz edilebilirse de terimlerin evrensel olma zorunluluğu yoktur.¹⁰⁹ Bu zaviyeden yaklaşıldığı takdirde; ıstılah hassasiyetine sahip Ahmed Na'ım sistematiklik, uzun süre aktarım, ittisal, râvi bilinirliği ölçütlerini vurgulamak suretiyle bir anlamı da "kilise nakilleri" olan *tradition* kavramının Türkçede *hadis* ıstılahıyla karşılanmasını yanlış bulmaktadır.¹¹⁰ Zira *hadis* yerine ikame edilmeye çalışılan *tradition* gibi farklı bir zihniyet dünyasına ait kavramlar ancak kendi paradigmaları dâhilinde doğru sonuçlar verebilir. Şu hâlde yazınıımızda önemli bir kısmını ifade çeşitliliği sağlama maksadına bağladığımız *otantik*, *apokrif*,¹¹¹ *kanonik*, *varyant*¹¹² gibi kullanımların hadis ıstılahlarını ne derece karşılayabildiği sorusunu tartışmaya açmanın isabetliliği

tespitler içeren bu makale ilaveten bir de literatür listesi vermektedir. Aradan geçen süre zarfında kıymetli çalışmalar hazırlanmaya devam etmektedir.

¹⁰⁵ Sabri Çap, *Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2021), 15, 17-18.

¹⁰⁶ Ahmet Yücel, *Hadis Sözlüğü İngilizce - Türkçe - Arapça Türkçe - İngilizce - Arapça Arapça - İngilizce - Türkçe* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2020), 9-10.

¹⁰⁷ Osman Aydın, "Hadis Terminolojisi", *İlahiyat Terminolojisi: Çok Dilli Yazım Kılavuzu*, ed. Ersin Kabakcı (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2021), 21 vd.

¹⁰⁸ Kavramın tarihçesi, literatürü ve değerlendirilmesi için bk. Çap, *Oryantalizm ve Hadis*, 38-41.

¹⁰⁹ Kırımsoy Kucur, *Bilim Dili ve Oluşumu*, 24.

¹¹⁰ Ahmed Na'ım, "Mukaddime", 1(1)/84-85; Demir, *Hadis Tartışmaları*, 152-153.

¹¹¹ Batı dillerinde *mevzû' hadîs* yerine *apocryphe* tabirinin kullanıldığına değinilmesi gibi bilgilendirmeyle sınırlı örnekler de mevcuttur. Bk. Yardım, *Hadîs I*, 49.

¹¹² Kullanım için bk. Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 219.

açiktır.¹¹³ Aynı şekilde *İslâm* yerine *Mohammedanism*, *isnâd* yerine *yansıtma*,¹¹⁴ *sünnet*, *siyer/sîret* yerine *life-story of the Prohbet* gibi tercihlerin dayandığı değer yargılarını tahlil eden;¹¹⁵ oryantalistlerin önemli bir kısmı tarafından ıskalanan *tedvîn* ve *tasnîf* gibi hassas ıstılahların arasını tefrik eden¹¹⁶ daha fazla çalışma hazırlanabilir.

Diğer taraftan, Hadis Usûlü ıstılahları ile Batı'da geliştirilen kavramların Türkçe ifadesinde kimi zaman istemsiz karışıklıklar yaşanabilmektedir. Bu doğrultuda *medâru'l-hadîs* ıstılahı¹¹⁷ ile *common link* kavramının¹¹⁸ yazınımızda “ortak râvi/hoca”, “müşterek râvi” gibi çevirilerin yer yer birbirine karışabilmektedir. Şu hâlde bilimsel bildirişimin doğru yapılabilmesi için standart karşılıkların belirlenmesi elzem görünmektedir.

3.5. Literatürü Geliştiren Etkenler

Buraya kadar yer verilen tespit ve değerlendirmelerden hareketle akademik ilerlemede çeviri ve ders kitabı gibi tercihe dayalı, tez gibi zorunlu türlerin etki alanlarını zamanla genişleterek daha özgün ve mükemmel çalışmaların hazırlanmasına kapı araladığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, Türkçe hadis neşriyatının 1980'lerin başına gelinceye kadar ciddi bazı sorunları mevcuttur.¹¹⁹ 1997 tarihli bir araştırma benzer tespitlere ilaveten ülke içinde yayıncılığın gelişim göstermesinin kaynak erişimini kolaylaştırdığına, dolayısıyla da üretilen metinlerin ilmî seviyesini arttırdığına dikkat çekmektedir. Ancak yine de kaydedilen tarih itibarıyla tez ve kitâbiyât çalışmalarının önemli kısmının okuyucuya ulaşamayıp raflarda kaldığı bilgisini vermektedir.¹²⁰ 2007 tarihli başka bir araştırma, o gün için temel klasikler arasında sayılıp mutlaka başvurulması gereken çoğu eserin 1970'lere gelinceye değin sadece ismen bilindiğini veyahut çok zor temin edildiğini¹²¹ söylemektedir. Son yıllarda ise teknolojik ve ekonomik imkânların da elvermesiyle zengin içerikli, geniş kaynakçalı, interdisipliner çalışmalar hazırlanması epey kolaylaşmıştır.

Yer yer değinildiği üzere devletin politik duruşunun meslek dilini ve literatürü etkilediği görülmektedir. Bu bağlamda Okıç'ın ülkemizde istihdamı ne kadar isabetli bir tercih ise -bundan

¹¹³ Bu bağlamda örneğin Harald Motzki (ö. 2019) *otantik* ifadesini *sahîh hadis* değil; *tarihlendirme* (dating) anlayışı çerçevesinde “I. yüzyılın otantik hadisleri” anlamında kullanmaktadır. Bk. Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 23-24.

¹¹⁴ Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 24.

¹¹⁵ Bk. Yavuz Köktaş, “Peygamber'in Sünneti Tabiri ile İlgili Oryantalist Bir Yaklaşım Oryantalist Bir İtiraz: Bravmann Örneği”, *Oryantalizmi Yeniden Okumak Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu 11-12 Mayıs 2002 Adapazarı*, ed. Abdullah Aydınlı vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 244-245; Fatma Kızıl, “Sîret ya da Sünnet: Oryantalistler Tarafından Çizilen Sınırlar”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 13/2 (2015), 23-24.

¹¹⁶ Nispeten erken tarihli bir değerlendirme için bk. Yardım, *Hadîs I*, 43-50.

¹¹⁷ Bk. Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Hadisevi Yayınları, 2006), 181.

¹¹⁸ Yücel, *Hadis Sözlüğü*, 42-43, 293, 489. *Medâr* ve *common link* kavramlarının mukayeseli tahlili için bk. Halit Özkan, “The Common Link and its Relation to the Madâr”, *Islamic Law and Society* 11/1 (2004), 42-77.

¹¹⁹ Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, 361-362, 390-394.

¹²⁰ Yavuz Ünal, *Cumhuriyet Türkiyesi Hadis Çalışmaları (1920 - 1997)* (Samsun: Etüt Yayınları, 1997), 98, 179, 251-253, 255.

¹²¹ Ünal, “Cumhuriyet Dönemindeki Hadis Çalışmalarının Serencamı”, 241.

yaklaşık 10 yıl sonra- Sezgin'in çok sayıda akademisyenle birlikte ideolojik sebeplerle üniversiteden atılarak (1960) yurtdışına gitme mecburiyetinde kalması da o denli müessiftir. Türkiye'de kalsaydı hadis alanında yeni çalışmalara yönelir miydi veyahut devasa literatüre yine imza atabilir miydi bilinmez ancak Sezgin, gerekli imkânlar oluşturulduğu takdirde liyakatli ve çalışkan bir Türk akademisyenin neler başarabileceğini hayatıyla ispatlamış bir kimsedir.

28 Şubat Süreci'nin ilahiyat fakültelerine menfi yansımaları görülmüşse de çoğu katsayı engeli dolayısıyla bu kurumlara kaydolup mezun olan nitelikli gençlerin bilhassa 2010'lu yıllardan itibaren önlerine mühim fırsatlar çıkmıştır. Bu bağlamda Hadis Anabilim Dalına cari usulle veya ÖYP kapsamında tahsis edilen araştırma görevlisi kadrolarına, İSAM AYP gibi destek programlarına dikkat çekilebilir. "Sebebü îrâdî'l-hadîs" kavramını sorunsallaştıran "İlk Asırda Hadislerin Rivayet Bağlamı" (2019)¹²² gibi sayıları arttırılması gereken TÜBİTAK projelerine ve yurtdışında meslekî gelişim olanaklarına da temas edilebilir. Sıralanan bütün bu imkânlara ilaveten internet ağının ve bazı bilgisayar programlarının bilgiye erişimi epey kolaylaştırdığını hesaba katarsak; Türkçe hadis yazınının nicel¹²³ ve nitel ölçekte geliştiğini ve bu sürecin meyvelerinin alınacağını söylemek pek yanlış olmayacaktır.

Literatür dilinin -dolayısıyla da Hadis bilim dilinin- oturup berraklaşmasına katkı veren etkenlerin başında dergi yayıncılığı gelmektedir. *Sebîlurreşâd* (1908-1925) gibi dergilerin Cumhuriyet Dönemi'nde metin üreten ilk neslin yetişmesinde mektep işlevi gördüğü, arkası gelmese de *DFİM*'nin (1925-1933) Ugan'a ait akademik türden mezkûr ilk hadis makalesine ev sahipliği yaptığı bu devrede *AÜİFD* (1952-),¹²⁴ *Diyanet Dergisi* (1962-), *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* (1975-) gibi öncü yayınlara değinilebilir. İlk nesil ilahiyat makalelerinin uluslararası ölçekte takip edilirliğini göstermesi bakımından Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın *Ğarîbu'l-Ĥadîş*'inin Çorum Genel Kitaplığı kayıtları arasında yer alan 319/931 tarihli bir yazmasının tanıtımını yapan satırların¹²⁵ 1961'de Kalküta'da basılan bir eserde alıntılandığını¹²⁶ ve aynı eserdeki bilgilerin 1966'da çeviri yoluyla tekrar Türkiye'ye girdiğini¹²⁷ gösteren tipik bir örnek verilebilir.

¹²² Bekir Kuzudişli, *İlk Asırda Hadislerin Rivayet Bağlamı (Revize Edilmiş Sonuç Raporu)* (İstanbul: TÜBİTAK, Mart 2019).

¹²³ Adnan Arslan, "Türk İlahiyatlarında Kaleme Alınan Hadis Konulu Makalelerin Betimsel Bibliyometrik Analizi (2023 Yılı Özelinde)", *HADITH Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi* 12 (31 Temmuz 2024), 90.

¹²⁴ İslâmiyât birikiminin akademik bilgiye dönüştürülmesi, kurumsal hale getirilmesi ve uluslararası ölçekte takibinin sağlanması bakımından *AÜİFD*'nin öncü rolü için bk. Kalaycı - Umut, "Kurumsallaşma Sürecinde Fakülte Dergisinin Yeri", 151 vd.

¹²⁵ Ahmed Ateş, "Çorum ve Yozgat Kütüphanelerinden Bâzı Mühim Arapça Yazmalar", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 1/1 (1959), 47, 49-50.

¹²⁶ Muhammad Zubayr Siddîqî, *Hadith Literature Its Origin, Development, Special Features And Criticism* (Calcutta: Calcutta University Press, 1961), iii, 138. Eserin Cambridge 1993 baskısının kaynakları arasında Türkiye'den Abdülkadir Karahan'ın *Studia Islamica*'da çıkan kırk hadis türüne dair 1955 tarihli Fransızca bir makalesi, Sezgin'in *Buhârî'nin Kaynakları* ile *GAS*'i da bulunmaktadır.

¹²⁷ Siddîqî, *Hadîs Edebiyatı Tarihi*, 8, 127.

1980’lerde akademik ilerleyişe hakemli dergi zorunluluğu getirilmesi kaliteyi arttırmıştır. İkinci nesil fakülte dergilerinin kuruluşu 1980 ilâ 1990’lı yıllar arasında sıklaşmıştır. Sözü edilen dergilerin belirtilen tarih aralığında çoğu kez fasıllarla çıktığı,¹²⁸ süreli yayıncılıkta asıl kıvamın 2000’li yıllardan itibaren tutturulduğu gözlemlenmektedir. Günümüzde hadis makalelerinin yayımlanabileceği bu gibi genel dergiler dışında *Hadis Tetkikleri Dergisi* (2003-) ve *HADITH* (2018-) adında 2 adet hakemli ihtisas dergisi mevcuttur. Türkçe kaleme alınan hadis makalelerinin uluslararası standartlara taşınması bakımından dergilerimizin indekslerini yükseltme, e-yayıncılığa ağırlık verme, yurtdışı dergilerde ve yabancı dillerde yayın yapma¹²⁹ maddelerine dikkat çekilebilir.

Diğer taraftan, meslek mensuplarının belli bir konu etrafında buluşarak fikirlerini teksif ettikleri sempozyum ve konferans gibi faaliyetlerin ehemmiyetine değinilebilir. Bu bağlamda örneğin geçtiğimiz on yılda dârülhadislere ve Osmanlı hadisçiliğine eğilen bilimsel toplantılar literatüre çok sayıda nitelikli çalışmanın kazandırılmasını sağlamıştır. Ayrıca 1990’lı yıllarda iyice belirginleşen muhafazakâr/modernist veyahut İstanbul/Ankara diye adlandırılacak çizgiler arasındaki keskinliğin tedricen giderilerek kaynaşmanın sağlanmasında yine sempozyumlar ile anabilim dalı koordinasyon toplantıları büyük işlev görmüştür. Söz gelimi 10 kez düzenlenmiş Gerede Hadis Meclisi (2002-2011) toplantıları bilhassa genç katılımcılar için okul vazifesi görmüş; buralarda sunulan 30’a yakın bildiri sonraları yayımlanarak literatüre kazandırılmış; 5. mecliste (2006) ortaya atılan “Konulu Hadis Projesi” fikri, *Hadislerle İslâm* isimli mezkûr kolektif çalışmayla sonuçlanmıştır.¹³⁰

Hadis ilim dalına kayıtlı 1321 maddesiyle referans değeri taşıyıp Türkiye’nin akademik birikimine ışık tutan, aynı zamanda *Eİ’ya* cevap verme arzusunu yansıtan *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (1988-2016), -birtakım eksiklerine rağmen¹³¹ ortak bilim dili ve üslubunun kazanılmasında¹³² pay sahibidir.

Türkçenin konuşulduğu bütün coğrafyalarda ortak ve yaygın bir bilim dili seviyesine getirilip güçlendirilmesi hedeflenerek dünya çapında kullanılan kütüphane ve referans düzenleme

¹²⁸ Bk. *İlahiyat Fakültesi Dergileri Makale ve Yazarlar Fihristi (1952-2002)*, haz. Alim Yıldız, Tahsin Koçyiğit (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 73-176.

¹²⁹ Türkiye'deki hadis akademisyenlerinin ilmî birikimlerinin uluslararası düzeyde tanınırlığı ve kaleme alınan hadis çalışmalarının daha geniş çapta atif alması için sadece Batı değil; Doğu dillerinde de yayımlar hazırlanabilir. Örneğin bk. Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. “The Criticism Methods of Narrative Reports in the Early Poet Biographies”. *Annals of Japan Association for Middle East Studies (JAMES)* 36/2 (2020), 67-83.
https://www.jstage.jst.go.jp/article/ajames/36/2/36_67/_pdf

¹³⁰ Bk. Ünal, “Cumhuriyet Dönemindeki Hadis Çalışmalarının Serencamı”, 245-248; Abdullah Karahan, “Cumhuriyet Türkiye’si Akademik Hadis Araştırmalarında Önemli Bir Açılım: Gerede Hadis Meclisi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 547-556.

¹³¹ Geniş bilgi için bk. Fatma Betül Altıntaş, “Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisine Hadis Maddeleri Ekseninde Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Bilimname* 29/2 (2015), 298 vd.

¹³² Mustafa Macit Karagözoğlu, “Şekil ve Muhteva Yönünden Diyanet İslam Ansiklopedisi’ndeki Hadis Maddeleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 485-489. Krş. Tekeli, “Bilim Dillerinin Tarihsel Gelişimlerine Bir Bakış”, 223-224.

yazılımlarıyla uyumlu şablonları hazırlanan tek yerli kaynak gösterim sistemi olan İSNAD (2018),¹³³ kısa süre içerisinde kitap ve dergi yayıncılığında büyük rağbet görmüştür. Böylelikle meslek dili adına imlanın nispeten düzelmesi, dipnotla kaynakçaların düzene girmesi ve elbette ki görsel zevkin oluşması gibi ilave kazanımlar sağlanmıştır.

Türkçe hadis literatürü, dolayısıyla da meslek dili açısından üslup, içerik, görsellik gibi açılardan incelenmeyi bekleyen bâkir sahalarda mevcuttur. Şüphesiz ki bunların başında modern dönemde bilim dillerinin gelişimiyle fark edilen çocuk kavramına dayalı çocuk yazını gelmektedir. Ülkemizde çeşitli yayınevlerinin son yıllarda çocuk edebiyatına ilgi duyarak doğrudan hadis temalı veyahut bir hadis rivayetindeki mesajı değerler eğitimi altında işleyen eserler hazırladıkları görülmektedir. Çok sayıda çocuk kitabı bulunan M. Yaşar Kandemir dışındaki alan yazarlarının hadis formasyonları bilinmemektedir. Bununla birlikte 2003-2015 yılları arasında yayımlanan 645 adet dinî içerikli çocuk kitabından 18'inin örneklem alınarak incelendiği bir araştırmadan anlaşıldığı kadarıyla değinilen örneklemin yanlış bilgiler, hatalı yorumlar, sıhhati sorunlu rivayetler¹³⁴ ve hadis metinlerine hatalı müdahaleler dışında meslek diliyle irtibat kurabileceğimiz şu tür eksiklikler içerdiği anlaşılmaktadır: hayatın ve çocuğun gerçekliğinden kopukluk, gelişim dönemlerinin ihmali, yoğun ve seviye üstü muhteva sunumu, didaktiklik kaygısı, çelişkili içerik aktarımı, hadis-değer eşleştirme hataları, hadis-hikâye arası zayıf kurgulamalar, akışla uyumsuz diyaloglar, çeviri hataları, anlatım bozuklukları, tekrarlar, yazım hataları, görsel kusurlar.¹³⁵ Üstelik örnekleme oluşturan yayınlarla eş zamanlı sayabileceğimiz 2013 tarihli Türkiye'de Dinî Hayat Araştırması'na göre dinî bilgilerin en çok öğrenildiği yaş gruplarının %47,4 ile 6-10 aralığı, %30,1 ile 11-13 aralığı olduğu bulgularına ulaşılmasıyla¹³⁶ birlikte yukarıda sıralanan maddeler daha kritik hale gelmektedir.

Yaklaşık çeyrek asırdır metin, ricâl ve sıhhat araştırmalarında kullanılıp web ortamlarında istifadeye sunulan veri madenciliği (data mining) tekniklerinin tıpkı Malezya ve Endonezya'daki gibi hadis çevirilerine odaklanan örneklerinin Türkçeye uyarlanması,¹³⁷ ilerideki bilim dili araştırmalarına fayda sağlayabilir. Hadis Edebiyatına kazandırılacak çalışmaların "planlama, kaynak toplama, yöntem belirleme, içerik analizi" vb. aşamalarında -birtakım eksiklik veya mahzurlarına rağmen- yapay

¹³³ Abdullah Demir - Abdussamet Özkan, "Turkey-Based Academic Writing And Referencing Style: ISNAD", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/3 (Aralık 2018), 1792-1795, 1800.

¹³⁴ Muhammed Fatih Turanalp, *Dinî İçerikli Çocuk Kitapları* (Konya: Aybil Yayınevi, 2017), 55-59. Örneğin sıhhat sorunu bulunan rivayetlerin incelendiği başlıkta "Her hastalığın kaynağı soğuktur." (Karaçam & Şahin, 201) rivayetinin varlığı belirlenmiştir.

¹³⁵ Ayrıca bk. Fahreddin Yıldız, "İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 448.

¹³⁶ Türkiye'de Dinî Hayat Araştırması (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014), XXXII.

¹³⁷ Sema Tombul, "Veri Madenciliği Tekniklerinin ve Algoritmik Araştırmaların Hadis İlmine Uygulanabilirliği", *Eskiye* 44 (Eylül 2021), 3 vd. Makalede dijital bir hadis kütüphanesi kurmak için 1970'li yıllardan itibaren büyük uğraşlar veren Muhammed Mustafa el-A'zamî'ye (ö. 2017) ayrıca dikkat çekilmiştir.

zekânın (artificial intelligence) verebileceği katkılar¹³⁸ üzerinde daha fazla zihin yorulabilir. Dahası tarihi ilim dili ile modern bilim diline kaynak sağlayacak Türkçe hadis literatürünün veri depolarında toplanarak işlenmesi -büyük mesailer gerektirse de- uğraşılmaya değer faaliyet alanları olarak önümüzde durmaktadır.

Günümüzde eğitim ve kültür düzeyinin artması, bilgiye ulaşımın kolaylaşması, dijital okuryazarlığın rağbet görmesi gibi etkenler Türkçe hadis yazını açısından bazı meseleleri gündeme getirmeyi gerekli kılmaktadır. Yakın zamana kadar Türk insanının dinî bilgilerini geliştirme yollarının başında %48,8'lik oranla televizyon ve radyo programları gelmektedir. Yine geleneksel medyanın dinî içerikli konuları danışma birimleri arasındaki payı ise %12,6'dır.¹³⁹ Ancak Z kuşağından itibaren internet arama motorlarının¹⁴⁰ ve yeni medya araçlarının bu paylaşımındaki oranlarının hızla artış kaydettiği düşünülmektedir. Bilgi edinmenin basılı yayınlardan giderek dijital ortamlara kaydığı mevcut tabloda yeni okur/izleyici kitlesinin gözetilmesi elzemdir. Dolayısıyla daha nitelikli bir dile ve daha çeşitlendirilmiş bir anlatıya başvurulması şarttır. Aydınlanma Dönemi'nin en çok okunan ve bu sürece zemin hazırlayan metinlerinin, sanılanın aksine yoğun felsefî/akademik metinler değil de roman gibi popüler türler olduğu¹⁴¹ tespiti ile 1990-2016 yılları arasında Türkçe hadis edebiyatının gittikçe sekülerleşen ve manevî değerlerden uzaklaşan modern dünyanın ahlakî sorunlarına çözüm sunarken kırk hadis türünden çalışmaları yeğlediği¹⁴² tespiti birbiriyle örtüşmektedir. Bu itibarla mesajın ifadesinde görsel anlatı yolunu deneyen Hasan Aycın'ın *40 Hadis 40 Çizgi* (2008)¹⁴³ adlı yapıtı gibi yeni arayışların çeşitlenerek gelişmesi bilim diline katkı verecektir. Kısacası -her ne kadar bu makalenin yazımında akademik metinler öncelense de- bilim dili kapsamının üniversite içi akademik yayınlara inhisar ettirilmeyip dışarıda kalan metinler dünyasının da araştırmacıların ilgisine ihtiyaç duyduğunu belirtmekte yarar vardır.

4. Sonuç

Cumhuriyet devrinde dinî yükseköğretim kurumları başta gelmek üzere üretilen alan içi yazından ve yürütülen faaliyetlerden yola çıkarak Hadis ilminin Türkçe ifade ediliş meselesini bir probleme dönüştüren bu makale, alana "Türkçe hadis bilim dili" kavramını teklif etmektedir. Bu kavramla ilgili bilinen ilk çalışma olması dolayısıyla araştırmanın bazı eksiklikleri ve geliştirilmesi gereken yönleri bulunabilir. Ancak bilim dili kavramına vurgu yapmak ve yer yer "bilimsel düşünme", "bilimsel bildirişim", "bilim kültürü" boyutlarıyla bağlantılar kurmak suretiyle hadis meslek dilinin

¹³⁸ Furkan Çakır, "Yapay Zekâ ve Hadis", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Eylül 2023), 127-128.

¹³⁹ Türkiye'de Dinî Hayat Araştırması, XXXII.

¹⁴⁰ Muhammed Fatih Turanalp, "Google Arama Motorunda Yapılan Dinî İçerikli Aramalar Üzerine Betimsel Bir Araştırma", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 1330-1331.

¹⁴¹ Karauğuz, *Yeni Medya Yazıları*, 99.

¹⁴² Fahreddin Yıldız, "Kırk Hadisler", 442. Ayrıca bk. Ünal, *Hadis Çalışmaları*, 251.

¹⁴³ Hasan Aycın, *40 Hadis 40 Çizgi* (İstanbul: EDAM (Eğitim Danışmanlığı ve Araştırmaları Merkezi), 2017).

daha planlı, koordine ve kolektif şekilde geliştirilmesi hususuna dikkat çekmek, bu makalenin öncelikli hedeflerinden biriydi. Mevcut çeviri, dil ve üslup çalışmalarına ilaveten sahada bundan sonra bilim dili hakkında yeni çalışmalar yapılacağı beklenmektedir. Zira farkındalık ve sorun tespit aşamalarından sonra meslekî bilim diline odaklanan araştırmaların, alana bazı açılımlar getireceği ve en nihayetinde meydana getirilen literatürün prestijini arttıracığı varsayılmaktadır.

Bir asırlık serüvende yazılı bilim dilini oluşturan metinlerin, “1+3” şeklinde ifade edebileceğimiz -ilki diğerlerinden ayrık duran- 2 ana bölmede toplam 4 devrede yazıldıkları neticesine ulaşılmıştır.

1923’ten aynı yüzyılın ortalarına kadarki 1. devrede üretilen metinler, Osmanlı öğretim kurumlarında yetişmiş veya yakın coğrafyalardan kazanılmış sayılı ilim adamına aittir. Bu devrede az ancak nitelikli ve bir kısmı sonraki akademik metinlerin öncüsü sayılacak çalışmalar hazırlanmıştır. Zihniyet değişimi dolayısıyla maalesef bu kesitteki ilmî ve insanî birikim epey kesintiye maruz kalmış, başta ilahiyat fakülteleri ve diğer eğitim-öğretim kademeleri ile yazın faaliyetlerine yeterince aktarılamamıştır.

1950’lerden günümüze kadarki gelişimini birbirinin tekâmül içerisindeki ardılları sayabileceğimiz 3 alt devreye ayırabileceğimiz Türkçe Hadis Edebiyatı, meslekî bilim dili açısından - bazen gelgitler yaşasa da- yükselme grafiği çizen seyrini, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde görevlendirilmesini takiben Okıç’ın ve yetiştirdiği öğrencilerinin çalışmalarından itibaren bulmaya başlamıştır. Üzerinde durulan 2. devre aynı zamanda sahamızın bütünüyle akademik metinler verdiği bir dönemece denk gelmektedir. Sözgelimi oryantalist paradigmanın ezberini bozan ve öncesindeki mevziî reddiye yazılarımızın aksine sistematik eleştiri/savunu yapan Sezgin’in doçentlik tezi, aynı zamanda Cumhuriyet neslinden Türkiyeli bir ilim adamı tarafından kaleme alınan ilk akademik metin sayılabilir. Buna karşılık literatür bağlamında meslekî bilim dilinin kaynak kullanımı, dil ve üslup bakımından asıl kıvamını bulmasına Koçyiğit’in çalışmalarının öncülük ettiği yönünde bir kanaate ulaşılmıştır.

Hacimli çeviri ve şerhlerin yoğunluk kazandığı 1970’li yıllar ile mevcut enstitülerin fakültelere dönüştürülüp sayılarının arttırıldığı 1980’li yıllar, metin üretiminin çeşitlenip bilhassa hakemli dergiler sayesinde ülke sathına yayıldığı 3. devreyi oluşturmaktadır.

Türkçe Hadis Edebiyatı’nın, 1990’ların ortalarında görülen kıpırdanmaların ardından yetiştirdiği insan kaynağıyla nicelik ve nitelikçe asıl atılımını 2000’li yıllardan itibaren gerçekleştirdiği söylenebilir. Bilim dilinin konu, kavram ve kelime zenginliğiyle tutturduğu kalitenin yakın gelecekte artarak süreceği düşünülmektedir. Geline bu noktada hadis literatürünü ve bilim dilini geliştirecek özgün eserlerin ihtisaslaşma, ilgi alanlarını çoğaltma, farklı türden okumalar yapma, interdisipliner araştırmalara yönelme, birden fazla uzmanlık edinme, grup halinde ve editoryal çalışma gibi koşullarda daha fazla üretilebileceğini tahmin etmek güç değildir.

Makalede ulaşılan belki de en dramatik sonuç, devletin güttüğü siyasetin ve dil politikalarının meslekî bilim diline bir şekilde yansıdığı hususudur. Esasen başlangıçta siyaset-dil ekseninde zihni bir dikkatimiz/yönelişimiz bulunmamasına rağmen meselenin içine girdikçe böyle bir irtibatın bulunduğu belirgin hale gelmiştir. İlk çeviri ve şerhlerin ön sözleri, Okiç ve Sezgin'in istihdam durumları, 28 Şubat Süreci'nin getirileri ve götürüleri gibi parametreler bu bağlamda fikir vermektedir.

Diğer taraftan, Cumhuriyet'in ilk yıllarında alan içi çeviri için câmi' türü bir kitabın seçilmesi, - muhtemelen ilgili proje sorumlularından hiçbirisi bunun farkında değildi- Hadis Edebiyatı'nda Türkçenin belki de ilk kez bu kadar geniş bir kelime kadrosuyla işlenmesine yol açması bakımından tarihe düşülmesi gereken mühim bir nottur. Ahmed Naim gibi usta bir çevirmenin hadis metinlerindeki kültürel ve etnografik detayların çevirisinde kimi zaman zorlandığını itiraf etmesini ise -gerekliliği ve yapıma düzeyi bir tarafa- Türkçenin bu minvalde yüzyıllardır yeterince kullanılmayışına bağlamaktayız. Aynı şekilde Ahmed Naim'in "Muqaddime" özelinde Türkçe bir Hadis Usûlü eserine gerekli gördüğü felsefi, teknik ve oryantalistik bahisleri yedirmesini literatür ve meslek dili bakımından çok değerli bulmaktayız.

Hakemli dergi yayıncılığının bilim dilinin gelişimine verdiği katkılar göz önünde bulundurulduğu takdirde ilmî kritiğin çeviriler başta olmak üzere bütün akademik faaliyetlere yayılmasının kaliteyi arttıracak hususu daha açık hale gelmektedir. Yine literatürün daha iyi bir noktaya gelmesi için çocuk yazını, dijital ve akademi dışı yayıncılık vb. bâkir alanlara el atılması, oryantizm kavramlarının Türkçede karşılanma sorunu gibi meselelerin ivedilikle masaya yatırılması uygun görünmektedir. Nitelikli ve gerekli örnekleri dışarıda bırakılırsa; bir furyaya dönüşen çeviriler meselesinin, bilim dilinin başlıca zayıf halkası olduğu kanaatine varılmıştır.

Türkiye'de yükseköğretimin Covid-19 salgını sebebiyle Mart 2020'den itibaren yaklaşık 3 dönem, 2023 Şubat'ında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sebebiyle 1 dönem uzaktan eğitim yoluyla gerçekleştirilmesi, akademisyenlerin ve öğrencilerin güncel teknolojileri kullanmalarını kaçınılmaz hale getirmiştir. Ortaya çıkan bu yeni deneyim süreci -sempozyum sunumlarına ve tez savunmalarına online katılımı yeğlemek gibi götürüleri bir tarafa- uzakları yakın kılan teknik ve ekonomik imkânları sayesinde muhtevası ve kelime dağarcığıyla meslek dilini çok daha ilerilere taşıyan çalışmalar hazırlama fırsatlarını bünyesinde barındırmaktadır.

Türkçe hadis bilim dili özelinde beklenen seviyenin tutturulup istikrarın sağlanabilmesinin; fakültelere alınacak öğrencilerin merkezî sınav başarı sıralamalarının belli bir eşğin üzerinde sabitlenmesi, okuyan öğrenci sayısı ile mezuniyet sonrası istihdam imkânları arasında denge sağlanması gibi dolaylı şartlarla da ilintili olduğu gözlemlenmektedir. Zira böylelikle daha güdüleyici bir eğitim-öğretim faaliyeti gerçekleştirilecek, akademisyen başına düşen lisans/lisansüstü öğrenci sayılarıyla haftalık ders yükleri makul düzeye gerileyecek, metin yazımına ayrılan zaman artacaktır.

Bu doğrultuda 2024'te alınan ikinci öğretim programlarının kapatılması kararının da süreci destekleyeceği öngörülmektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere makale, meslekî bilim dilini oluşturan metin türlerinin muhteva gelişiminin izlenmesi ve literatürü oluşturan etkenlerin incelenmesini öncelemektedir. Araştırma konusunun dil, üslup ve terminoloji alt başlıkları üzerinden daha ayrıntılı bir şekilde ele alınması planlanmaktadır.

Son söz olarak; Türkçe bilim dili hassasiyetinin sadece bugünkü mevcudu değil, tarihî ilim dilinin keşfiyle dünü, anabilim dalımızın ve meslektaşlarımızın gelecek vizyonuyla yarınları kuşatacak bir genişliğe yayılması arzu edilen bir durumdur.

Extended Abstract

Turkish Science Language of Hadith: A Literature Review

As it is known, the original language of the hadith texts transmitted from the Prophet (pbuh) is Arabic. Moreover, for a long time, Arabic was the only written language of the literature produced within the scope of the science of Hadith, which became an independent field of specialization over time. Various nations that embraced Islam wrote books in their own mother tongues, and this provided linguistic diversity in Hadith Literature. However, Arabic was among the main written languages preferred in the copyright of field books. Although Islamic Turkish Literature, which has a history of nearly a thousand years, has Turkish works that use hadith narrations in their content or that are directly in the field of hadith, a significant part of the literature examples were written in Arabic. In the case of Istanbul, the Ottoman capital, although there were individual tendencies in the 17th century, interest in Turkish in literary activities gradually increased, especially from the 18th century onwards, when the printing press was introduced. The 19th century, when the Reform and Constitutional Monarchy experiences took place, witnessed language debates focused on Turkish. In this process, Turkish began to be much more prominent than Arabic in Ottoman Hadith Literature works, and important works were written in the field. With the proclamation of the Republic, it was decided that education would be conducted in the official language, and faculties of theology were established for higher religious education, the number of which would increase over time. Naturally, in this period, the language of expression, writing, scientific activity, and instruction in Hadith Science was largely Turkish.

Within the framework summarized above, this article aims to answer the question of how the science of Hadith transformed into a Turkish scientific language in higher education by evaluating the relevant process through individuals, works and main factors, based on the in-field literature produced in Turkey during the Republican Era.

There are academic studies on the interpretation of hadiths and determining their linguistic and stylistic features in our country. Likewise, there are criticism articles that deal with translation and commentary works in terms of Turkish. However, no study was found on the problematic of “Turkish science language of Hadith” in the searches conducted. Therefore, the article to be prepared also has secondary objectives such as drawing attention to the development of the language of science in a much more planned and coordinated manner and raising awareness in this direction. It is supposed that criticizing a professional language in all its dimensions will reflect positively on the quality of literature within the country; moreover, it will bring international prestige, especially in terms of citation level.

In this article, firstly, the adventure of Turkish in Turkiye over the last century will be outlined; then, the concept of scientific language will be emphasized. In this way, the ground will be laid for establishing closer connections between Turkish, the concept of scientific language and Hadith literature. The analysis will be conducted under four headings: translations and commentaries, textbooks, original works, and studies on orientalism. Considering the volume of the article, a literature-centered evaluation will be made; since it is deemed appropriate to be the subject of independent research, the analysis of terminology, language, and style will not be studied unless necessary. For the research, document review method will be applied and a study sample, which is thought to adequately meet each title, will be processed by using qualitative data analysis method through issues related to the scientific language.

As far as can be determined, the texts that form the written scientific language are divided into 4 periods. Those who produced texts in the first period after the proclamation of the Republic until approximately the middle of the century were a few scholars from the Ottoman hinterland. Some of these studies, which are few but significant and the first of their genres, can be considered the pioneers of later academic texts. Due to the long hiatus in religious education and publications, the texts written in this period stand out compared to the next 3 periods, which can be considered as direct continuations of each other. The second period begins with purely academic texts written by the first generation of hadith scholars after the opening of the Faculty of Theology at Ankara University. In time, the increase in the number of faculties and institutes will spread the production of texts throughout the country. Following the movements seen in the mid-1990s, the Turkish Hadith Literature made its real breakthrough in terms of quantity and quality in the 2000s with the human resources it trained.

As a result of the analysis, it is seen that some political moves or language policies affect professional scientific language. It is determined that peer-reviewed journal publishing activity feeds the language of science. On the other hand, it is determined that there are fields such as children's literature and digital publishing that need to be developed.

Except for the qualified and necessary examples of translations, which can be seen as a tool for the progress of the scientific language for a long time, it has been concluded that the uncontrolled state it has taken in recent years is unfortunately the main weak link of the Turkish Hadith Literature. In any case, it is assumed that some problems within the field can be solved by increasing studies focusing on professional scientific language.

ملخص موسع

اللغة التركية العلمية في علم الحديث: مراجعة للأدبيات

من المعلوم أن اللغة الأصلية لمتون أحاديث النبي صلى الله عليه وسلم هي اللغة العربية. علاوة على ذلك، ظلت العربية لفترة طويلة هي اللغة المكتوبة الوحيدة للأدب في نطاق علم الحديث، الذي أصبح مع مرور الوقت مجالاً مستقلاً للتخصص. وقد ألفت الأمم المختلفة التي اعتنقت الإسلام كتباً بلغاتها الأم، وهذا ما وفر تنوعاً لغوياً في أدب الحديث. ومع ذلك، كانت العربية من بين اللغات المكتوبة الرئيسية المفضلة في تأليف الكتب في ذلك الوقت. على الرغم من أن الأدب التركي الإسلامي، الذي يمتد تاريخه إلى ما يقرب من ألف عام، يحتوي على أعمال تركية تستخدم روايات الحديث في محتواها أو تدخل مباشرة في مجال الحديث، إلا أن جزءاً كبيراً من الأمثلة الأدبية كتب باللغة العربية. أما في حالة اسطنبول، العاصمة العثمانية، فعلى الرغم من وجود اتجاهات فردية في القرن السابع عشر، إلا أن الاهتمام بالتركية في الأنشطة الأدبية ازداد تدريجياً، خاصة منذ القرن الثامن عشر فصاعداً، عندما تم إدخال المطبعة إلى البلاد. وشهد القرن التاسع عشر تجاذبات بين الأحزاب والحكام حول دستور البلاد تركزت على اللغة التركية. وفي هذه العملية، بدأت اللغة التركية تحتل مكانة أكبر بكثير من اللغة العربية في دراسات أدب الحديث العثماني، وأُلفت في هذا المجال مؤلفات مهمة. ومع إعلان الجمهورية، تقرر إجراء التعليم باللغة الرسمية، وأنشئت كليات الإلهيات للتعليم الديني العالي، وازداد عددها مع مرور الوقت. وبطبيعة الحال، كانت لغة التعبير والكتابة والنشاط العلمي والتعليم لعلم الحديث في هذه الفترة هي اللغة التركية إلى حد كبير.

في الإطار الموجز أعلاه، تهدف هذه المقالة إلى الإجابة على سؤال كيف تحولت لغة علم الحديث في تركيا من اللغة العربية إلى اللغة التركية في التعليم العالي من خلال تقييم العملية المرتبطة بالأفراد والأعمال والعوامل الرئيسية، استناداً إلى الأدبيات الميدانية التي أنتجت في تركيا خلال العصر الجمهوري.

هناك دراسات أكاديمية حول تفسير الأحاديث النبوية وتحديد خصائصها اللغوية والأسلوبية في بلادنا. كما أن هناك مقالات نقدية تتناول أعمال الترجمة والشرح المصنفة باللغة التركية. ولكن لم نقف على دراسة حول إشكالية "اللغة التركية العلمية في علم الحديث" في عمليات البحث التي أجريت. ولذلك، فإن هذه الدراسة تهدف إلى بيان أهداف ثانية إلى جانب أهدافها الأساسية مثل لفت الانتباه إلى تطوير لغة العلم بطريقة أكثر تخطيطاً وتسيقاً

وزيادة الوعي في هذا الاتجاه. ومن المفترض أن انتقاد لغة مهنية بكل أبعادها الممكنة سينعكس إيجابياً على جودة الأدب داخل البلد، فضلاً عن أنه سيحقق مكانة دولية خاصة من حيث مستوى الاقتباس.

تناولت هذه الدراسة في البداية تسليط الضوء على سير اللغة التركية في تركيا خلال القرن الماضي كما تناولت بعد ذلك مفهوم اللغة العلمية. وبهذه الطريقة، تم وضع الأساس لإقامة روابط أوثق بين اللغة التركية ومفهوم اللغة العلمية وأدب الحديث. كما تم إجراء التحليل تحت أربعة عناوين: الترجمات والشروح، والكتب المدرسية، والمصنفات الأصلية، ودراسات الاستشراق. وبالنظر إلى حجم المقال، تم إجراء تقييم يركز على الأدب، ولن يتناول البحث تحليل المصطلحات واللغة والأسلوب إلا إذا اقتضت الضرورة ذلك.

تنقسم النصوص التي تشكل اللغة العلمية المكتوبة إلى 4 فترات. أما الذين كتبوا النصوص في الفترة الأولى بعد إعلان الجمهورية حتى منتصف القرن تقريباً فكانوا قلة من العلماء القادمين من المناطق الداخلية العثمانية. ويمكن اعتبار بعض هذه الدراسات مع قلتها مهمة ومن أولى الدراسات من نوعها في هذا المجال، ومن رواد النصوص الأكاديمية. وبسبب الانقطاع الطويل في التعليم الديني والمنشورات الدينية، تبرز النصوص المكتوبة في هذه الفترة مقارنة بالفترات الثلاث التالية التي يمكن اعتبارها استمراراً مباشراً لبعضها البعض. وتبدأ الفترة الثانية بالنصوص الأكاديمية البحتة التي كتبها الجيل الأول من علماء الحديث بعد افتتاح كلية الإلهيات في جامعة أنقرة. وبمرور الوقت، أدت الزيادة في عدد الكليات والمعاهد إلى نشر إنتاج النصوص في جميع أنحاء البلاد. وبعد الحركات التي شهدناها في منتصف تسعينيات القرن العشرين، حقق أدب الحديث التركي تقدماً كبيراً من حيث الكم والكيف في العقد الأول من القرن الحادي والعشرين من خلال الموارد البشرية التي دربها.

من خلال التحليل يتبين أن بعض التحركات السياسية أو السياسات اللغوية تؤثر على اللغة العلمية المهنية. ومن الثابت أن نشاط النشر في المجالات المحكمة يغذي اللغة العلمية. ومن ناحية أخرى، فقد تقرر أن هناك مجالات مثل أدب الأطفال والنشر الرقمي؛ وهذان الأمران يحتاجان إلى التطوير. وخلصت هذه الدراسة إلى أن الترجمات التي ننظر إليها منذ زمن طويل كأداة لتقدم اللغة العلمية - باستثناء الأمثلة المؤهلة والضرورية - أصبحت للأسف الحلقة الضعيفة الرئيسية في أدب الحديث التركي بسبب حالتها غير المنضبطة في السنوات الأخيرة. وعلى أية حال، فمن المفترض أن بعض المشاكل داخل المجال يمكن حلها من خلال زيادة الدراسات التي تركز على اللغة العلمية المهنية.

الكلمات المفتاحية: علم الحديث، اللغة التركية، أدب الحديث، النشر، اللغة العلمية.

Kaynaklar / References / المصادر

- Ağırman, Cemal. Hadis Kaynaklarının Dili. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Ahatlı, Erdinç. “Cumhuriyet Dönemi Hadis Şerhçiliği Bibliyografyası”. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 11/21 (2013), 201-270.
- Ahatlı, Erdinç. “Cumhuriyet Dönemi Türkçe Hadis Şerhlerine Dair Bazı Mülahazalar -Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Dârimî Şerhleri Üzerine Bir Analiz-”. Hadis Tetkikleri Dergisi 6/2 (2008), 7-30.
- Ahatlı, Erdinç. “Türkiye’de Hadisi Anlama Çalışmaları: Ahmed Davudoğlu ve Müslim Şerhi Örneği”. Hadis Tetkikleri Dergisi 3/1 (30 Haziran 2005), 73-89.
- Ahmed Naim. Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi. 3 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 1976.
- Ahmed Na‘ım. “Muqaddime”. Şahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdîd-i Sarîh Tercemesi. 1(1)/7-483. İstanbul: Evkâf Matba‘ası, 1346/1928.
- Aksan, Doğan. Türkçenin Sözcük Bilimi: Türk Dilinin Sözcükbilimiyle İlgili Gözlemler, Saptamalar. Ankara: Bilgi Yayınevi, 3. Basım, 2021.
- Albayrak, Ali. Buhârî’nin Kaynakları ve Fuad Sezgin. ed. M. Enes Topgül. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Altıntaş, Fatma Betül. “Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisine Hadis Maddeleri Ekseninde Eleştirel Bir Yaklaşım”. Bilimname 29/2 (2015), 295-310.
- Altıntaş, Mustafa Celil. Osmanlı Döneminde Hadis İlimi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Apaydın, Mehmet. Siyer Kronolojisi. İstanbul: KURAMER Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Arapkirî, Hüseyin Avni. Bugyetu’l-Hasîs fi Târîhi İlmî’l-Hadîs. nşr. Nilüfer Kalkan Yorulmaz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Arslan, Adnan. “Türk İlahiyatlarında Kaleme Alınan Hadis Konulu Makalelerin Betimsel Bibliyometrik Analizi (2023 Yılı Özelinde)”. HADITH Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi 12 (31 Temmuz 2024), 67-98. <https://doi.org/10.61218/hadith.1463864>
- Ateş, Ahmed. “Çorum ve Yozgat Kütüphanelerinden Bâzı Mühim Arapça Yazmalar”. İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi 1/1 (1959), 47-78.
- Atmaca, Veli. Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi (İnanç, Tıp ve Büyünün Ortak Serüveni). İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Aycın, Hasan. 40 Hadis 40 Çizgi. İstanbul: EDAM (Eğitim Danışmanlığı ve Araştırmaları Merkezi), 12. Basım, 2017.
- Aydın, Arafat. “Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular II: es-Sagâni Nüshası ve Türkiye Kütüphanelerindeki Yazmaları”. Hadis Tetkikleri Dergisi 14/1 (2016), 7-50.
- Aydın, Osman. “Hadis Terminolojisi”. İlahiyat Terminolojisi: Çok Dilli Yazım Kılavuzu. ed. Ersin Kabakçı. 19-72. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Basım, 2021.
- Aydınlı, Abdullah. Hadis İstilahları Sözlüğü. İstanbul: Hadisevi Yayınları, 1. Basım, 2006.
- A’zamî, Muhammed Mustafa el-. İslâm Fıkhi ve Sünnet Oryantalist Schacht’a Reddiye [On Schacht’s Origins of Muhammadan Jurisprudence]. çev. Mustafa Ertürk. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2015.

- Banarlı, Nihat Sâmi. Türkçenin Sırları. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 62. Basım, 2021.
- Bozkurt, Nebi. "Hadislerin Tercüme ve Yorumlarında Uyulması Gereken Kurallar". Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11-12 (1997), 211-281.
- Canan, İbrahim. Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi. 18 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1. Basım, 1988.
- Çakan, İsmail Lütfi. Hadis Edebiyatı Çeşitleri - Özellikleri - Faydalanma Usulleri. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2003.
- Çakan, İsmail Lütfi. Hadîs Usûlü. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 11. Basım, 2005.
- Çakır, Furkan. "Yapay Zekâ ve Hadis". Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 32 (Eylül 2023), 109-131. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1240725>
- Çalgan, Mehmet Ali. "Hadislerin Tercüme ve Yorumunda Dikkat Edilmesi Gereken Esaslar ve Sık Rastlanan Hatalar". Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 21/40 (Aralık 2019), 517-551. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.574261>
- Çap, Sabri. Goldziher Öncesi Oryantalizm ve Hadis. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Çelik, Ali. "Hadis Kaynaklarının Kullanımını Kolaylaştırmak Amacıyla Yapılan Tecrîd Çalışmalarında Ortaya Çıkan Sorunlar: Tecrîd'ü's-Sarîh Örneği". HADITH: Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi 4 (Temmuz 2020), 89-115. <https://doi.org/doi.org/10.5281/zenodo.3965922>
- Çinar, Hüseyin. Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercüme ve Şerhi Üzerine İnceleme. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Davudoğlu, Ahmed. Bülûğ'ül-Merâm Tercümesi ve Şerhi: Selâmet Yolları. 4 Cilt. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 3. Basım, ts.
- Davudoğlu, Ahmed. Sahîh-i Müslim Tercümesi ve Şerhi. 12 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Demir, Abdullah - Özkan, Abdussamet. "Turkey-Based Academic Writing And Referencing Style: ISNAD". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 22/3 (Aralık 2018), 1791-1813. <https://doi.org/10.18505/cuid.501066>
- Demir, Mustafa. 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkiye'de Hadis Tartışmaları. Konya: Aybil Yayınevi, 2017.
- Ertaş, Hikmetullah. "Cumhuriyet Dönemi Ders Kitaplarına Alınan Hadislerin Türkçe Çevirilerinde Görülen Aşırı Yorum ve Sapmalar". İHYA Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi 4/2 (Güz 2018), 261-283.
- Erul, Bünyamin. "Temel Hadis Kaynaklarının Çevirileri Üzerine Bir Kritik". 214-237. Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2007.
- Goldziher, Ignaz. İslam Kültürü Araştırmaları 2 [Muhammedanische Studien 2]. çev. Mehmed Said Hatiboğlu - Cihad Tunç. 2 Cilt. Ankara: Otto, 1. Basım, 2019.
- Hansu, Hüseyin. "Cumhuriyet Dönemi Resmî Tedvin Çalışmaları: Babanzâde Ahmet Naim ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hadis Projesi". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 11/21 (2013), 367-405.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. "Okuyucumuza". İslam Kültürü Araştırmaları 1 [Muhammedanische Studien 1]. mlf. Ignaz Goldziher. 1/11-30. Ankara: Otto, 1. Basım, 2019.
- İzmirli İsmâ'il Hakkî. Târîh-i Hadîs. İstanbul: Dâru'l-Funûn Matba'ası, 1340.
- Juynboll, G. H. A. Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları [The Authenticity of the Tradition Literature: Discussion in Modern Egypt]. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.

- Kalaycı, Mehmet - Umut, Tuba Nur. "Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Kurumsallaşma Sürecinde Fakülte Dergisinin (AÜİFD) Yeri". 70. Yılında Ankara İlahiyat: Geçmiş ve Gelecek Perspektifleri. ed. Eyüp Şahin - Recep Gürkan Göktaş. 151-191. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. "Bir Neşrin Mâverâsı: Taharrîden Tespite, Yazımdan Yayımaya Hüseyin Avni Arapkirî'nin Hadis Tarihi Ders Notları: Bugyetu'l-Hasîs fî Târîhi İlmi'l-Hadîs". İslam Tetkikleri Dergisi 12/1 (Mart 2022), 519-529. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2022.1088596>
- Kanaqi, Behlul. Tayyib Okıç ve Hadisçiliği. Ankara: Atlas Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Kara, Emin. Türkçeye Aktarılan Hadislerin Çeviri Kuram ve Stratejileri Bağlamında Değerlendirilmesi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Karadâvî, Yusuf el-. Sünneti Anlamada Yöntem: Sünnetin Teşriî Değeri. çev. Bünyamin Erul. İstanbul: Nida Yayıncılık, 12. Basım, 2019.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. "Şekil ve Muhteva Yönünden Diyanet İslam Ansiklopedisi'ndeki Hadis Maddeleri". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 11/21 (2013), 485-541.
- Karahan, Abdullah. "Cumhuriyet Türkiye'si Akademik Hadis Araştırmalarında Önemli Bir Açılım: Gerede Hadis Meclisi". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 11/21 (2013), 543-557.
- Karal, Enver Ziya. "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)". Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe. 7-96. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978.
- Karağuz, Ahmet Melih. Profilinde Stalk İzi Var - Yeni Medya Yazıları. İstanbul: Manolya Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer el-. Hadis Literatürü: er-Risâletü'l-Mustatrafe li-Beyâni Meşhûri Kutubi's-Sünneti'l-Müşerrefe. çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kırbaçoğlu, Mehmet Hayri. Alternatif Hadis Metodolojisi. Ankara: Otto, 6. Basım, 2019.
- Kırımsoy Kucur, Deniz. Bilim Dili ve Oluşumu (Almanca ve Türkçe Özelinde). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Kıvâmuddîn Burslan. "Ebu'l-Hasen el-Eş'arîniñ (Bâbu'l-Ebvâb) Ahâlîsine Yazdığı Mektûb". Dâru'l-Funûn İlahiyyât Fakültesi Mecmû'ası 2/7 (Kânûn-i Şân 1928), 154-176.
- Kızıl, Fatma. Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi. İstanbul: İSAM Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Kızıl, Fatma. "Sîret ya da Sünnet: Oryantalistler Tarafından Çizilen Sınırlar". Hadis Tetkikleri Dergisi 13/2 (2015), 7-25.
- Kızıl, Fatma. "Türkiye'de Hadis Araştırmaları ve Oryantalizm". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 11/21 (2013), 303-331.
- Koçkuzu, Ali Osman. Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Basım, 1983.
- Koçkuzu, Ali Osman. Hadiste Nâsîh-Mensûh Meselesi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1968.
- Koçyiğit, Talât. Hadis Tarihi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 7. Basım, 2011.
- Koçyiğit, Talât. Hadîs Usûlü. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 10. Basım, 2011.
- Köktaş, Yavuz. "Peygamber'in Sünneti Tabiri ile İlgili Oryantalist Bir Yaklaşımın Oryantalist Bir İtiraz: Bravmann Örneği". Oryantalizmi Yeniden Okumak Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu 11-12 Mayıs 2002 Adapazarı. ed. Abdullah Aydın vd. 229-246. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.

- Kutluer, İlhan. Yitirilmiş Hikmeti Ararken. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2012.
- Kuzudişli, Bekir. Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları. İstanbul: İHAM-İşaret Yayınları, 1. Basım, 2007.
- Kuzudişli, Bekir. İlk Asırda Hadislerin Rivayet Bağlamı (Revize Edilmiş Sonuç Raporu). İstanbul: TÜBİTAK, Mart 2019.
- Leone Kaitano. İslâm Târîhi. çev. Huseyin Câhid. 10 Cilt. İstanbul: Tanîn Matba'ası, 1924-1927.
- Levend, Ağâh Sırrı. Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri. Ankara: Dil Derneği Yayınları, 5. Basım, 2023.
- Miras, Kâmil. Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 1976.
- Okiç, M. Tayyip. Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1. Basım, 1959.
- Okiç, Muhammed Tayyib. "Önsöz". Hadîs Edebiyatı Tarihi Menşei, Tekâmülü, Husûsiyetleri ve Tenkîdi. mlf. Muhammad Zubayr Siddîqî. 3-6. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966.
- Okuyucu, Nail (ed.). İslam İlim Geleneğinde Nevevî. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Özafşar, Mehmet Emin vd. (ed.). Hadislerle İslâm: Hadislerin Hadislerle Yorumu. 7 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Özek, Ali. Hadîs Ricâli Hadîs İlimleri ve Kaynakları. İstanbul: Fatih Matbaası, 1967.
- Özkan, Halit vd. "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'i Üzerine Yazılmış Şerhler". Hadis Şerh Literatürü I. ed. Mustafa Macit Karagözoğlu. 171-313. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Özkan, Halit. "The Common Link and its Relation to the Madâr". Islamic Law and Society 11/1 (2004), 42-77. <https://doi.org/10.1163/156851904772841417>
- Özpınar, Ömer. Hadîs Edebiyatının Oluşumu. Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2005.
- Polat, Selahattin. "Din, Vahiy ve Peygamberlik Işığında Hadis ve Sünnetin Mahiyeti". İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Kutlu Doğum Sempozyumu - 2001. 11-22. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Saitoğulları, Ayşe Yasemin. "100. Yılında Türkiye Hadisçiliği Sempozyumu 20-21 Ekim 2023, ANKARA". Hadis Tetkikleri Dergisi 22/2 (Aralık 2023), 385-404.
- Sayılı, Aydın. Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe. ed. Remzi Demir. haz. İnan Kalaycıoğulları. İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 1. Basım, 2018.
- Sezgin, Fatin. Türkçede Batı Kaynaklı Kelimelerin Yoğunluğu: Yabancılaşan Türkçe. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Sezgin, Fuat. Arap-İslâm Bilimleri Tarihi. 1 Cilt. İstanbul: Prof.Dr.Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 1. Basım, 2014.
- Sezgin, M. Fuad. Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar. Ankara: Otto, 3. Basım, 2012.
- Siddîqî, Muhammad Zubayr. Hadîs Edebiyatı Tarihi Menşei, Tekâmülü, Husûsiyetleri ve Tenkîdi [Hadith Literature Its Origin, Development, Special Features And Criticism]. çev. Yusuf Ziya Kavakçı. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966.
- Siddîqî, Muhammad Zubayr. Hadith Literature Its Origin, Development, Special Features And Criticism. Calcutta: Calcutta University Press, 1961.

- Sofuoğlu, Mehmet. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. 16 Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987.
- Sofuoğlu, Mehmet. *Sahîh-i Muslim ve Tercemesi*. 8 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1435/2014.
- Süyûtî, Celâleddîn es-. *Tedribü'r-Râvî Hadis Usûlü (İnceleme - Çeviri - Metin)*. ed. Arafat Aydın. çev. Muhammed Enes Topgül - Faik Akcaoğlu. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Şenburç, Muhammed Masum. "Cumhuriyet Türkiye'sinde Türkçe Telif Edilmiş Hadis Usûlü Eserleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 89-111.
- Tekeli, Sevim. "Bilim Dillerinin Tarihsel Gelişimlerine Bir Bakış". *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. 205-232. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978.
- Tombul, Sema. "Veri Madenciliği Tekniklerinin ve Algoritmik Araştırmaların Hadis İlmine Uygulanabilirliği". *Eskiye* 44 (Eylül 2021), 461-474. <https://doi.org/10.37697/eskiye.960636>
- Topçu, Nurettin. *Türkiye'nin Maarif Dâvası*. nşr. Ezel Erverdi - İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 44. Basım, 2023.
- Topgül, Muhammed Enes. *Râvi Hicri İkinci Yüzyılda Bir Muhaddisin İlim Serüveni*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Turanalp, Muhammed Fatih. *Dinî İçerikli Çocuk Kitapları*. Konya: Aybil Yayınevi, 2017.
- Turanalp, Muhammed Fatih. "Google Arama Motorunda Yapılan Dinî İçerikli Aramalar Üzerine Betimsel Bir Araştırma". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 1325-1371. <https://doi.org/10.33415/daad.757726>
- Türcan, Zişan (ed.). *Hadis El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Türker Küyel, Mübahat. "İleri Dil ve Dil Transferi Üzerine Düşünceler". *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. 97-180. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1978.
- Uğur, Mücteba. "Cumhuriyet Devri Hadis Neşriyatı ve Hadis Öğretimi". 50. Yıl. 345-366. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. ed. Rûken Kızıler. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü (İslam Medeniyetinde Tercüme ve Tesirleri)*. ed. Rûken Kızıler. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Ünal, Yavuz. "Cumhuriyet Dönemindeki Hadis Çalışmalarının Serencamı". *İslâmî İlimler Dergisi* 2/2 (Güz 2007), 229-248.
- Ünal, Yavuz. *Cumhuriyet Türkiye'si Hadis Çalışmaları (1920 - 1997)*. Samsun: Etüt Yayınları, 1. Basım, 1997.
- Yardım, Ali. *Hadîs I*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2017.
- Yıldız, Fahreddin. "İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 407-455.
- Yücel, Ahmet. "Hadis İlminde 'Tarih' Anlayışı ve 'Hadis Tarihi' Yazıcılığı". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 271-302.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Sözlüğü İngilizce - Türkçe - Arapça Türkçe - İngilizce - Arapça Arapça - İngilizce - Türkçe*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 2020.

Yücel, Ahmet. Hadis Tarihi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 61. Basım, 2021.

Zâkir Kâdirî. “Dinî ve Ğayr-i Dinî Rivâyetler”. Dâru'l-Funûn İlahiyyât Fakültesi Mecmû'ası 1/4 (Kânûn-i Şân 1926), 132-210.

Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılık Bulma Denemesi. haz. Mustafa S. Kaçalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1. Basım, 2018.

İlahiyat Fakültesi Dergileri Makale ve Yazarlar Fihristi (1952-2002). haz. Alim Yıldız, Tahsin Koçyiğit. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2002.

Tarama Sözlüğü: XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla (Tıpkıbasım). haz. Ömer Asım Aksoy - Dehri Dilçin. 8 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 5. Basım, 2019.

Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü. haz. Şükrü Halûk Akalın vd. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Basım, 2019.

Türkiye’de Dinî Hayat Araştırması. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.

100. Yılında Türkiye Hadisçiliği Sempozyumu Özet Kitapçığı. Ankara, 2023.